

החוג לכלכלה באוניברסיטה העברית

ימי בראשית – מזווית אישית

מיכה מיכאלי

ירושלים

מאי 2005

החוג לכלכלה באוניברסיטה העברית

ימי בראשית – מזווית אישית

מיכה מיכאלי

ה ק ד מ ה

התחלתי את למודי הכלכלה באוניברסיטה העברית ב-1949, כתלמיד במחזור הראשון של החוג לכלכלה. ב-1955 הצטרפתי לסגל החוג; וב-1961 נעשיתי ראש החוג, תפקיד אותו סיימתי בשנת 1965. הקובץ הקצר של זכרונות המובא כאן עוסק בתקופת בראשית זו, של כ-16 שנים, בה עוצבה דמותו של החוג לכלכלה. הוא מחולק, בהתאם, לשלושה פרקים: שנותי כסטודנט (1949-52); כחבר סגל (1955-60); וכראש החוג (1961-65). השנים 1953-55, בהן נעדרתי מירושלים, אינן מוזכרות כאן אלא ברפרוף.

פרקים אלה מתארים את החוג לכלכלה, תולדותיו והתפתחותו כפי שנראו מזווית הראיה והמגע שלי. חשוב להבין מה אין הם אמורים לתאר. אין זו רשימה אוטוביוגרפית שלי: איני מציין כמעט כל פרט במהלך חיי שאינו קשור במישרין בחוג, וכמעט שאיני נוגע בעבודתי המדעית. מאליו נובע שאין ברשימות אלה גם פרטים ביוגרפיים של חברים אחרים, מעבר למינימום הנדרש כדי לציין את הקשר בינם לחוג. באופן כללי יותר, אין כאן תאור או נתוח של התפתחויות בחוג בהן לא הייתי מעורב ישירות, או שנגעו בי בצורה זו או אחרת.¹ לכן, אם אין כאן כמעט תאור של תרומות של חברים אחרים לחוג, אין זאת משום שאינן חשובות אלא משום התמקדותי בתרומתי שלי, בחוויותי שלי ובהערכותי על חיי החוג. יוצאת מכלל ההסתכלות האגוצנטרית הזו רק ההתייחסות לזן פטינקין, שבלעדיה יהא כל תאור של ייסודו והתפתחותו של החוג לקוי מעקרו; ולאמוץ מורג, שכן קורותינו בעת זו היו תכופות כרוכות זו בזו.

פרקי זכרונות אלה אינם תוצר של מחקר או של הסתמכות על מקורות. כשם כן הם: רשמתי מה שעלה בזכרוני. מאליו יובן כי הזכרון יכול לבגוד; וכי תולדת הזכרון יכולה להיות תאור שגוי או לקוי. הערותיהם ועדויותיהם של מספר חברים שותפים לדרך – רעייתי אורה, עליזה ארגוב, חיים ברקאי, נחום גרוס, נדב הלוי, דוד כוכב, דוד לבהרי, יאיר מונדלק, פנינה מורג-טלמון, יוסף עטיה ואפרים קליימן – הפחיתו לבטח את היקף חומרתי של תקלה זו, ועל כך אני אסיר תודה; על השבושים שנותרו אבקש מחילה.

1 נתוח לא אישי ומסודר של תולדות החוג בחלק מאותה תקופה ניתן למצוא בעבודתו של נחום גרוס על הנושא: "המחלקה לכלכלה באוניברסיטה העברית בשנות החמישים". מכון פאלק, אוקטובר 2004.

בעיה שהתחבטתי בה היא זו של דרך ציון השמות. מרבית הדמויות הנסקרות כאן הן, מטבע הדברים, של חברי סגל אקדמי, ולהם תאריהם ודרגותיהם. סברתי כי רצוי להיות עקבי: לציין את התאר או הדרגה בכל מקרה, או להמנע מכך בכל מקרה. הדרך הראשונה היתה, במסגרת הנוכחית, מסורבלת ואולי אף מגוחכת. לכן בחרתי בשנייה, והזכרתי כל דמות בשמה בלבד וללא תארים, אף אם כמה מן הדמויות הללו היו כאלה שבני דורי לא היו מתייחסים אליהם בשמם בלבד. בדרך כלל ציינתי כל אדם בהופעתו הראשונה כאן בשמו המלא; ולאחר מכן, על-פי-רוב, בשמו הפרטי, להוציא מקרים בהם היה למעשה בשימוש שם המשפחה בלבד (לדוגמה: אלפרד בונה היה תמיד "בונה", לא "אלפרד").

רבים מן המופיעים בזכרונות הללו הלכו לעולמם. אני מזכיר את מותם של חברים שנפטרו במהלך התקופה הנסקרת כאן, בעודם חלק מחיי החוג. אך נמנעתי בעקביות (חוץ מאשר בהערות שוליים אחת) מלהצמיד לנפטרים תוספת כגון "ז"ל", שתציין את העובדה שהאדם אינו יותר עמנו.

קשה לי לחזות את מדת העניין בזכרונות מעין אלה. קשה לי אף לזהות את קהל היעד של החבור. אך דומני כי כל תעוד של ארוע משמעותי, אישי ככל שיהיה, יש בו ערך מוסף. למצער – ועל כך אני יכול להעיד בוודאות – העלאת הזכרונות תרמה לרווחתו של הכותב.

1. פרולוג

בקיץ של שנת 1947 השתחררתי מן הפלמ"ח, לאחר שתי שנות שרות. עליתי להר הצופים ונרשמתי ללמודים באוניברסיטה העברית לשנת הלימודים תש"ח (1947/48), שעתידה היתה להתחיל בשבוע האחרון של אוקטובר 1947.

באותה עת נוהלו הלימודים במתכונת שנהגה מאז הקמת האוניברסיטה; זאת הושפעה מן המסורת הגרמנית, שרשומה היה חזק באוניברסיטה העברית. הלמודים נועדו לתואר אחד בלבד, "מוסמך" (מ.א.) שהוענק לאחר ארבע שנים. התלמיד נדרש לבחור בחוג ראשי אחד ובשני חוגים משניים, כאשר למודי החוג הראשי מהווים כמחצית לערך מכלל הלימודים. לי היה ברור, מאז שנות לימודי בביה"ס התיכון, כי ארצה להתמחות בלימודי ההיסטוריה. בחרתי, בהתאם, בהיסטוריה כללית כחוג ראשי, ובהיסטוריה של עם ישראל כחוג משני. היה עלי לכן, לחפש חוג משני נוסף. מאחר שבביה"ס התיכון הצטיינתי בלימוד ה"כלכלה"², בחרתי בחוג הקרוי "כלכלה וחברה של ארץ-ישראל והמזרח התיכון".

חוג משני זה הוצע כמסגרת למודית שהוותה חלק מלמודי החוג "מדעי החברה" (אותו נתן היה לבחור כחוג ראשי). הלמודים בחוג זה עסקו בעקר באספקטים סוציולוגיים (בראשו עמד מרטין בובר!), ואלמנט זה היה קיים גם במסגרת החוג המשני הנדון. תיאוריה כלכלית נלמדה במדה מועטת במסגרת החוג, שעקר למודי הכלכלה בו היו שעורים תאוריים-מוסדיים על כלכלת א"י ועל כלכלת המזה"ת. ההוראה בנושאי הכלכלה נתנה ע"י אלפרד בונה, שהיה היחיד בין מורי החוג "מדעי החברה" שתחום התמחותו היה כלכלה.

ב-29 לנובמבר 1947 התקבלה החלטת האו"ם על חלוקת הארץ והקמת המדינה היהודית; ומיד לאחריה החלו ארועי הלחימה שהפכה להיות מלחמת השחרור. תוך מספר ימים הייתי שוב במסגרת הפלמ"ח: מהלך למודי היה כך, למעשה, בן כחודש בלבד. בעת המלחמה הייתי שייך לגדוד הששי של הפלמ"ח, שעקר לחימתו היה בדרכים לירושלים ובעיר עצמה.

לאחר קרוב לשנתיים, השתחררתי מן הצבא וחזרתי ללמודים. היה זה "שחרור מוקדם" (אף כי, בדיעבד, במדה זעירה). שנת הלמודים באוניברסיטה נפתחה באפריל 1949, והוסכם בין האוניברסיטה למשרד הבטחון על שחרורם של הסטודנטים לחזרה ללמודים. נכללתי ברשימת הסטודנטים שהוגשה ע"י האוניברסיטה ואף הוכרתי כסטודנט "וותיק" ע"י האוניברסיטה עצמה – דבר בעל חשיבות, כפי שייראה להלן, לצורך מהלך הלימודים. מאידך, הושהה השחרור שלי מן הצבא בצורה משמעותית. בהיותי קצין, ועקב משמעת לקויה של מפקד החטיבה אליה השתייכתי באותה עת (לאחר פרוק חטיבות הפלמ"ח) נדחה שחרורי עד לסוף יולי 1949. כך הגעתי חזרה ללמודים כחודש ומחצה בלבד לפני הסיום (באמצע ספטמבר 1949) של אותה שנת לימודים מקוצרת.

² מקצוע זה הופיע רק במעוט בתי-הספר התיכוניים ולא היה מוכר לתעודת בגרות. הכלכלה שנלמדה בביה"ס בו למדתי, מזרם העובדים, היתה מרכזיסטית, כאשר ספר הלמוד לצורך זה היה ז. אברמוביץ וח. דרבקין, שיעורים בכלכלה מדינית, תיאוריה מרכזיסטית שאבתי גם בתנועת "השומר הצעיר", בה הייתי חבר כשנתיים.

האוניברסיטה העברית שלאחר מלחמת השחרור (שהנהלתה ועקר למודי מדעי הרוח בה שכנו בבנין "טרה סנטה" בעיר) הפכה, כמעט מיד, למוסד שונה באופן רדיקאלי מזה שהיה קיים לפני המלחמה. מאז הווסדה ועד מלחמת השחרור התפתחה האוניברסיטה בקצב איטי ביותר (להמחשה: מספר הסטודנטים שנרשמו לשנת הלימודים תש"ח היה רק קצת גבוה מאלף). שנויים ותוספות לסגל היו מאד איטיים והדרגתיים; ותכניות הלימודים נשארו באותה מתכונת במשך שנים רבות. בכל האספקטים הללו – כמו גם במבנה הארגוני ובאופן קבלת ההחלטות באוניברסיטה – השתנתה האוניברסיטה לאחר מלחמת השחרור לחלוטין. קצב הצמיחה של הסטודנטים והסגל נעשה מהיר. נוספו מקצועות לימוד חדשים ומגוונים, ואף פקולטאות חדשות; ותכניות לימודים בתחומים השונים עברו טרנספורמציות רבות (אף כי עצמת השנויים לא היתה אחידה – היו יחידות שעברו רפורמות יסודיות, בעוד אחרות שמרו על מסגרות היסטוריות).

אחד השינויים החשובים במבנה הלימודים בפקולטה למדעי הרוח (במסגרתה התקיימה הוראת מדעי החברה – פקולטה נפרדת למדעי החברה הוקמה רק ב-1953) היה מעבר משיטת התואר היחיד "מוסמך", לו נדרשו ארבע שנות לימוד. לשיטת שני תארים מדורגים: "בוגר" (ב.א.), לאחר שלוש שנות לימוד; ו"מוסמך" לאחר שתי שנות לימוד נוספות.³ ללימודי ה"בוגר" נדרשו לימודים בחוג "עקר", בחוג "מוסף", ואוסף של "לימודי יסוד" (בחלקם הגדול לימודי שפה) כהרחבה לידע הכללי של הסטודנט.

התלמידים ה"וותיקים" שחזרו למערכת הלימודים נהנו ממספר הקלות, שנועדו לתת פיצוי חלקי על אובדן שתי שנות הלימוד עקב המלחמה. אחת מהן היתה מתן אפשרות לתלמיד לנהל את לימודיו בקצב בו הוא בוחר – ללימוד כל כמות ומבחר של קורסים (במדה שתוכן הקורס אינו מחייב דרישות קודמות), ולסיים את לימודיהם ללא דרישת מינימום של שנים. במדעי הרוח, רשאים היו הסטודנטים ללימוד לפי המתכונת החדשה, משמע, ללימוד לתואר ה"בוגר"; אך היו רשאים גם, אם חפצם בכך, ללימוד לפי המתכונת הישנה, משמע, ישירות לתואר ה"מוסמך". רובם המכריע של הסטודנטים (אולי כולם) בחרו באופציית ה"מוסמך", בחירה שעדיפותה נעשתה ברורה יותר לאור העובדה שדרישת המינימום של ארבע שנים ללימודי התואר לא תפסה לגבי קבוצה זו של סטודנטים. אף אני, בשווי ללימודים, בחרתי באפשרות זו, כך שלימודי כוונתי לתואר ה"מוסמך", במתכונתו הישנה.

תחילה חזרתי למערך הלימודים בו התחלתי לפני המלחמה (היסטוריה כללית כחוג ראשי; והיסטוריה ישראלית וכלכלה וחברה כחוגים משניים). אך תוך כשבועיים שיניתי את כוונתי התמחותי. לכך תרמה, במידה מכרעת, המלחמה עצמה, שהניעה אותי (כמו גם רבים

³ מבנה זה, המערב אלמנטים של מבנים באירופה הקונטיננטלית, באנגליה ובאר"ב היה מיוחד לאוניברסיטה העברית; ובעקבות זאת, למרבית המערכת האוניברסיטאית בישראל. עד היום נותר המבנה מיוחד לישראל (באר"ב הוא קיים בעיקר בתחומים מקצועיים, כגון הנדסה, מנהל עסקים או משפטים. לימודי ה"בוגר" באר"ב, בניגוד לישראל, הם כלליים, ללא התמחות דיציפלינרית).

מחברי) לחפש תחומי התמחות ישומיים יותר (רבים מקבוצת סטודנטים זו פנו ללימודי המשפטים, שנפתחו באורח סדיר בשנת הלימודים שלאחר מכן). מניע חשוב אחר היה הרושם החזק שהשאירה עלי (כמו על חברים אחרים) הוראת ה"מבוא" של דן פטינקין, שהצטרף לאוניברסיטה בראשית שנת לימודים זו (משמע, באביב של 1949). כך עברתי, כמעט מיד, למתכונת לימודים שונה לחלוטין. בחרתי ב"כלכלה" כחוג ראשי (למודי חוג ראשי בכלכלה נפתחו בשנה זו); ובחוגים המשניים "סטטיסטיקה" ו"סוציולוגיה ודמוגרפיה של היהודים". במתכונת זו אף סיימתי את לימודי.

לחוג לכלכלה כחוג ראשי, במסגרתו החדשה, היתה מערכת לימודים בסיסית (שאעמוד עליה להלן); אך בשתיים או שלוש השנים הראשונות (לאחר המלחמה) היתה בו, מבחינת הרכב הלימודים של הסטודנטים, מערכת מסובכת ורב-גונית. בין הסטודנטים ה"וותיקים" קוימה הבחנה. אלה שנרשמו לשנת הלימודים תש"ח (כמוני), אשר היו "וותיקים" להלכה אך חדשים בפועל, היו חייבים במסגרת הלימודים החדשה של החוג. זו קרויה היתה, "בפי העם", "מסלול פטינקין". הוותיקים יותר, שהיו רשומים בשנת הלימודים תש"ז או לפני, רשאים היו לבחור במתכונת הישנה, שהתבססה על לימודי ה"כלכלה וחברה" הקודמים, תוך הרחבות, כלימודי חוג ראשי. זו קרויה היתה "מסלול בונה". הם היו רשאים גם לעבור ל"מסלול פטינקין", ושלושה או ארבעה מהם אף עשו כך (רבים יותר הסתפקו בהשתתפות בשעור ה"מבוא" של דן פטינקין – דבר שאף בו הם לא היו חייבים). הבחנה נוספת היתה בין התלמידים ה"חדשים" שנרשמו לשנת הלימודים תש"ט, ואשר למדו לפי מתכונת ה-ב.א. (ואשר אף בתוכם היתה קיימת קבוצת משנה של וותיקי השרות בפלמ"ח ובצבא הבריטי לפני המלחמה – בכלכלה מנתה הקבוצה קרוב לעשרה תלמידים – שקבלה אישור לסיים את לימודי ה.ב.א. בשנתיים); לבין ה"וותיקים" אשר, כזכור, למדו במתכונת הלימודים ל"מוסמך", כך, באותו קורס עצמו, ניתן היה למצוא תלמידים השייכים למסגרות שונות ומשונות. תופעה זו התחסלה, כמובן, בהדרגה; ונעלמה תוך כשלוש שנים.

כאמור, חזרתי ללימודים בסוף יולי 1949; ואילו שנת הלימודים הסתיימה במחצית ספטמבר של אותה שנה. כלומר, בפועל לא נוכחתי בשיעורים אלא במעוטה של שנת הלימודים (שהחלה באפריל 1949). כך הייתי חייב ללמוד בעצמי, ע"י קריאה ותרגול, כמעט את כל חומר הלימודים. למרות לחץ זה החלטתי כי אשקיע מאמץ עיקרי בהשתלטות על השפה האנגלית; ובלמודי הכלכלה אשתדל רק לעשות את הנדרש כדי לעבור את הבחינות. בדיעבד היתה זו, ללא ספק, החלטה נכונה. בתום חדשיים, רכשתי את היכולת לקרוא ספרות אנגלית בכלכלה באופן שוטף וללא קשיים. הבחינות בכלכלה היו בשני קורסים: "מבוא לכלכלה" ו"מדיניות כספית ופיסקאלית" (בתוך שנה או שנתיים אוחדו השניים לקורס אחד). בבחינות בשני הקורסים לא קבלתי ציונים מעולים; אך עברתי אותן ברמה טובה למדי, כך שהן פורמאלית והן עניינית הייתי כשיר להמשך הלימודים.

תכנית הלימודים בחוג נקבעה למעשה תוך מהלך הלימודים: לא כולה היתה ידועה מראש, עם פתיחת הלימודים כ"חוג ראשי". המערכת הורכבה מליבה של קורסים אנליטיים, הקשורים תכנית זה בזה; וסדרה של קורסים נוספים, הן במקצוע הכלכלה והן מחוצה לו או בשוליו. את כל שיעורי הליבה הורה דן פטינקין. מחוץ לשני שיעורי ה"מבוא" שהוזכרו לעיל נתן דן את הקורס השנתי ב"תורת המחירים", לתלמידי שנה ב', בשנת תש"י. בשנה שלאחר מכן תש"א, שנת הלימודים השלישית – נתן דן שני קורסים בני סמסטר (שנת הלימודים חולקה אז לשני סמסטרים – ארוך יותר, "החורף", וקצר יותר, "הקיץ"). בסמסטר החורף נתן קורס במסחר בינלאומי; ובסמסטר הקיץ – קורס ב"מדידה וקביעה של ההכנסה הלאומית". מאחר שדן לבדו העביר את כל הקורסים (בשנת תש"א נתן הקורס בתורת המחירים ע"י אברהם קסלר), המשמעות היתה, בקורסים המתקדמים, השענות במידה גדולה על עבודה עצמית של התלמידים. באופן כללי, ההסתמכות על קריאת ספרי מקור, בנוסף לספרי לימוד, היתה גדולה בהרבה מאשר בשנים מאוחרות יותר.⁴

לבד מן הליבה של קורסים אנליטיים, נתנו עוד שני קורסים בכלכלה רגיונלית (בשנים ב' וג'): כלכלת ארץ-ישראל וישראל; וכלכלת המזרח התיכון. שני הקורסים נתנו ע"י בונה, במתכונת דומה לזו שנהגה במסגרת הישנה (של "כלכלה וחברה"). הקורס בכלכלת המזרח התיכון עסק גם, במידה רבה, בעקרונות של פתוח כלכלי, ברוח של "תכנון פתוח" שהיתה נפוצה באותה עת. לקחנו בנוסף, על-סמך חומר קריאה בלבד, קורסים בהיסטוריה כלכלית ובתולדות המחשבה הכלכלית (אדמונד זילברנר, שהצטרף לסגל החוג עם סיום לימודיו ונתן קורסים אלה מאוחר יותר, חבר את הבחינות בקורסים הללו עבורנו). קורסים נוספים בכלכלה, שלא היו לגמרי בתחום הדיסציפלינה, היו: חשבונאות ע"י ארנסט פירסט; ותורת הקואופרציה ע"י הארי ויטלס.

מעבר לקורסים בכלכלה, חייב היה התלמיד לקחת מספר קורסים בדיסציפלינות אחרות. בעוד כל הקורסים בכלכלה היו קורסי חובה, היה רק מעוט הקורסים שמעבר לכלכלה בעל אופי כזה. קורס החובה החשוב ביותר שמחוץ לכלכלה היה "מתמטיקה למדעי החברה" – בו נתנה ההרצאה ע"י אברהם הלוי פרנקל והתרגול ע"י שמשון עמיצור. ספר הלימוד בקורס, של R.G.D. Allen, שלב אף הוא תיאוריה כלכלית. במסגרת של הנושאים במתמטיקה שהוצגו בו. קורס המבוא בסטטיסטיקה (שנתן ע"י רוברטו בקי) היה אף הוא שיעור חובה לתלמידי הכלכלה. קורסי הבחירה לתלמידים באו בעיקר מתחומי הסוציולוגיה ומדע המדינה.

⁴ לדוגמה, בקורס בתורת המחירים (בו שמשו ספריהם של G. Stigler (במהדורתו הראשונה שזה עתה יצאה), ושל K. Boulding ספרי הלימוד הבסיסיים, נדרשה קריאה של הספרים הבאים, בשלמותם או בחלקם הגדול: F. Knight, *The Ethics of competition*; A. Lerner, *The Economics of Control*; A. Marshall, *Principles of Economics*; M. Reder, *Welfare Economics*.

מתכונת הלימודים בחוג היתה שונה באופן רדיקאלי מזו שהיתה נהוגה היסטורית, ובעקרה אף באותה עת, במדעי הרוח. בראש וראשונה יש לציין את התבססות למודי הלבנה האנליטיים, אותם העביר דן, על עבודת התרגילים (בדרך כלל צוינו הקורסים פורמאלית כ"שעור ותרגיל"). ה"תרגיל" במדעי הרוח פרושו היה, בדרך כלל, עבודה בקורס מתקדם שהתבססה בעקרה על קריאת חומר ע"י התלמידים ודיון מודרך, בעקבות זאת, במהלך השעור. בלמודי הכלכלה, בהבחנה, היה התרגיל עיקר בכל רמה (ובהוראת ה"מבוא לכלכלה" מעל לכל). מעט מאד חומר נתן כהרצאה פרונטאלית. לעומת זאת, היה על התלמיד לעבוד על תרגיל שבועי שנוסח תכופות בצורה של שאלות יישומיות, ללא הכנה קולקטיבית מוקדמת; והחומר הועבר והוטמע באמצעות הדיון בכתה על התרגילים.

אלמנט נוסף של שוני היה כרוך בקיום בחינות. בחוגי מדעי הרוח, נהגה בדרך כלל בחינת סוף שנה בשעור זה או אחר בלמודי השנה הראשונה (להוציא, כמובן, שעורי עזר כגון הוראת שפה, בהם היו הבחינות חלק אינטגרלי של ההוראה). מעבר לכך, השתתף התלמיד, בשנים שלאחר מכן, ב"תרגילים" או ב"סמינרים" (שנקראו לעתים "פרו-סמינריון"), בהם היתה מידה רבה של עבודה עצמית, אך לא נהגו בהם בחינות; כך הגיע תלמיד זה לסדרת בחינות רק עם סיום למודיו: לקבלת התואר, נדרש התלמיד לעמוד בבחינות גמר בכתב ובע"פ. דרישה אחרונה זו היתה קיימת גם בלמודי הכלכלה. אך בנוסף לכך, נהגה בחינה בכל קורס; ותכופות היה על התלמיד לעבור מספר בחינות במהלך הקורס. מעבר בציון משביע רצון של קורס ברמה בסיסית היה תנאי הכרחי להשתתפות בקורסים מתקדמים יותר, במקרים בהם קיימת השענות מבנית של קורס מתקדם על קורס בסיסי. כך היה מעבר ברמה טובה של קורס ה"מבוא" תנאי הכרחי להשתתפות ב"תורת המחירים"; ומעבר ברמה סבירה של "תורת המחירים" תנאי הכרחי להשתתפות בקורסים מתקדמים יותר, כגון תורת הממון הצבורי או מסחר ב"ל (שהיו אז שעורי חובה, ובמהלך הזמן נעשו קורסי בחירה). מכך מובן שמעבר משביע רצון של קורס ה"מבוא" היה תנאי הכרחי להמשך הלימודים בחוג, דבר שהקנה לקורס זה את מעמדו המאיים והמיוחד, כמעט המיתולוגי, בתודעת הסטודנטים. (מספר מילים נוספות על כך להלן).⁵

ההבדל במבנה מערכת הלימודים גרם, תחילה, למבוכה בקביעת סיום הלימודים. באופן מסורתי, אושרה מערכת הלימודים של התלמיד (במדעי הרוח) במזכירות האקדמית של האוניברסיטה. סיום הלימודים לתואר היה, כזכור, כרוך בעמידה בבחינות גמר. את זכאות הסטודנט לבחינות הגמר קבעה המזכירות ע"י בדיקה של שני נתונים: א. האם עמד התלמיד בבחינת השנה הראשונה; וב. האם הגיש את המספר הנדרש של עבודות סמינריוניות. למסגרת הלימודים בחוג לכלכלה לא היתה בדיקה זו רלבנטית; ולאחר מספר

⁵ כחלק מן ההנחות לתלמידים הוותיקים נתנה להם אפשרות הבחירה בין עמידה בבחינות גמר למ.א. לבין כתיבת עבודת גמר (ולא מלוי שתי הדרישות גם יחד). אני עצמי עמדתי בבחינות הגמר (במרץ 1952), ועשיתי הכנות אף לכתיבת עבודה; אלא שנסייעתי ללמודים בחו"ל זמן קצר לאחר הבחינות סיכלה כוונה זו. למעשה, נכתבו רק שלוש עבודות גמר ע"י תלמידי המחזור: שמואל גוטליב (גילת), "שיטת הפיקוח על המחירים" (1951); נחום גרוס, "האינפלציה ומדיניות כלכלית בישראל: השלב הראשון, 1949-1950" (1953); ודוד כוכב, "יבוא ללא תשלום" (1953).

תקלות הוסכם כי את זכאות התלמיד לבחינות הגמר יקבע החוג עצמו, ולא המזכירות האקדמית. דבר זה היה חריג בפקולטה באותה תקופה.

בשנת הלימודים תשי"ב (1951/52) מוניתי להיות עוזר ההוראה של דן פטינקין. היתה זו השנה הראשונה לפעילות מלאה של תפקיד זה. בשנת תשי"א (1949/50) מלא את התפקיד, במסגרת חלקית יותר, נחום גרוס; ובשנת תשי"א (1950/51) באופן דומה, משה גלבוש. בשנים שלאחר מכן נעשה התפקיד מרכיב קבוע של המערכת (הבאים אחרי היו ניסן לויתן ויוסף עטיה). עבודת עוזר ההוראה ("אסיסטנט", כפי שנקרא אז) היתה מגוונת. העבודה העיקרית היתה כרוכה בשיעור המבוא: תקון התרגילים (ודיון רצוף עליהם עם דן); השתתפות בהכנת הבחינות, בפקוח עליהן, בבדיקת הבחינה, ובמתן הציונים; ויעוץ לסטודנטים. מעבר לכך, מלא העוזר תפקידי רכוז בחוג. אלה כללו בעיקר את מלוי "כרטיסי התלמיד", שהוכנסו למערכת ע"י דן בשנה שלפני כן ושמשו שנים ארוכות לאחר מכן; ואת בדיקת הזכאות של התלמיד לבחינות הגמר. מרכיב נוסף היה עזרה במחקר (בעיקר חיפוש חומר ביבליוגרפי) לעבודתו של דן.

החוג לכלכלה היה, ללא ספק, יציר כפיו של דן פטינקין. המסגרת ההתחלתית היתה קיימת לפני בואו. אף לאחר הצטרפותו לחוג, נשאר בונה בתפקיד ראש החוג, ושתוף הפעולה בין השניים היה חיוני להכנסת השינויים המהותיים באופיו ותכניו של החוג ולהרחבתו. אך שיעורו של דן, והשראתו הכללית, הוו את השלד המרכזי. מעבר לתכנים ספציפיים, הם קבעו את המתודולוגיה והיסוד האנליטי של מערכת הלימודים. כן קבעו הם את תפיסת היעוד של הלימודים, דהיינו, שליטה במערכת חשיבה, כלים וידע המאפשרת יישום להבנתו ולנהולו של המשק; את צורת ההוראה, המדגישה את פתוח המחשבה העצמית (לעומת תהליך של שנון וצבירת ידע בלבד); ואת יחס הכבוד לסטודנט והמחויבות לו במערכת ההוראה. אלמנט אחרון זה בוודאי נתפס בצורה שונה ע"י סטודנטים רבים, שראו את דן כנוקשה ובלתי מתחשב. אף דבר זה נבע מתפיסתו היסודית של דן כי אחת החובות המוטלות על המורה היא הכוונה נכונה של הסטודנט ומניעת בזבוז זמן על ידו בפרק מכריע של חייו. באופן ספציפי: אם בצועיו של הסטודנט מראים באופן ברור כי אינו כשיר ללמודי הכלכלה, אין לאפשר לו לבזבז שנים על נסיונות חוזרים ונשנים אלא לסמן לו בשלב מוקדם כי אין זה המסלול הנכון עבורו. המכשיר לבדיקה ולסנון היה שיעור ה"מבוא לכלכלה": אם, לאחר מספר סביר של נסיונות, מתברר כי התלמיד אינו יכול לעבור את למודי ה"מבוא" ברמה נאותה, יש למנוע ממנו לנסות ולהמשיך את למודי הכלכלה, ולהטותו לכוון אלטרנטיבי.⁶ שמוש זה בקורס ה"מבוא" נותר אבן פנה של למודי הכלכלה לשנים רבות.

⁶ הגבלה פורמאלית של מספר נסיונות בגישה לבחינה ב"מבוא" הוכנסה מאוחר יותר. תחילה נהגה רק ההגבלה של גישה לבחינה במועד אחד בלבד בשנה נתונה.

צורת ההוראה בקורסים של דן הוותה, בתחילת למודיו של הסטודנט, חוויה מהפכנית שבדרך כלל לא היה הסטודנט מוכן לה מלמודיו בביה"ס התיכון בארץ או בתחומים אחרים באוניברסיטה. היו כאלה שלא התגברו על הזעזוע. האחרים, מרבית התלמידים, התערו בהליך החשיבה והעבודה החדש – אף אם לאחר מאמץ – ודבקו בו בשארית למודיהם וחייהם המקצועיים.

השתתפותם של הסטודנטים במהלך הלמודים היתה לעיתים פעילה בתחומים חריגים. אחד מהם היה יצירת המילון העברי בכלכלה, שהיתה בדרך כלל מבצע משותף של הסטודנטים במהלך השעורים, לעיתים עם תרומתו של דן (שנעזר בפניות לוועד הלשון). תחום אחר היה ארגון סמינר, ע"י הסטודנטים, שנועד אחת לשבועיים בערב והוקדש להרצאות של מבקרים מן החוץ – החל בכלכלנים (המעטים) שהיו בארץ מחוץ למסגרת האוניברסיטה ועבור, תקופות, למה שקרוי היום "אנשי משק" ואנשי המנגנון הציבורי.

ליצירת האופי המיוחד של למודי הכלכלה תרם בוודאי אופיים של תלמידי אותה תקופה – שהיה, כמובן, בעל חשיבות בכל תחומי הלמוד, אך בעל משמעות מיוחדת בחוג לכלכלה. "בוגרי" מלחמת השחרור היו, בדרך הטבע, אנשים מבוגרים יותר. חשוב מכך: הם היו בוגרים יותר בתפיסתם את העולם, בעלי מוטיבציה חזקה לקלוט כל מה שאפשר מלמודם באוניברסיטה, ובעלי נכונות להשקיע את מיטב מאמציהם בכך. שלוב של אפיונים אלה עם צורת ההוראה בחוג לכלכלה תרם לאופי המיוחד של לימודי החוג. הקרבה בגיל בין התלמידים לבין מורם, דן פטינקין (שהיה בן 27 בעת הצטרפותו לאוניברסיטה), והשתדלותו המיוחדת של דן בכוון זה, תרמו גם ליצירת קשר חברתי וגבוש חברתי של התלמידים ומורם.

ערב הקמת החוג לכלכלה במתכונתו שלאחר המלחמה, לא היו כמעט מצויים בארץ כלכלנים שהיסוד האנליטי של הדיסציפלינה היה עקר הכשרתם. ניתן היה לראות מספר כלכלנים בעלי אינטואיציה טובה; לעיתים התחברה זו עם היקף משמעותי של למוד והכשרה עצמית בכלכלה "מודרנית", דבר שעשה מהם כלכלנים רציניים אף אם לא היו בעלי הכשרה אקדמית בסיסית בכוון זה של הדיסציפלינה. אולם אלה היו ספורים. ברובם הגדול היו ה"כלכלנים" למעשה מומחים בתחומים של מנהל עסקים (כפי שהיה נהוג, לפחות חלקית, בלמודי הכלכלה בכמה מארצות אירופה). במדה שעסקו במדיניות כלכלית, היתה זו מה שנהגו לכנות "כלכלה אפולוגטית"; משמע, תפקיד הכלכלנים היה להצדיק צד זה או אחר בפלוגתא כלכלית בין קבוצות (לאומיות, פוליטיות, מעמדיות וכו'). כך, למשל, העסיקה הסוכנות היהודית כלכלנים שנועדו לספק רקע מתאים לדרישות כלכליות של הישוב היהודי בארץ – בנגוד לעמדה שהוצגה ע"י הכלכלנים הבריטיים של ממשלת המנדט (שאף הם שרתו מטרות מוגדרות). על רקע זה בלטו הבוגרים הראשונים של החוג לכלכלה (אף בעת לימודיהם) כבעלי מקצוע "טהור", שאינם משועבדים לאינטרסים ולהשקפת עולם ושעבודתם לא נועדה להצדיק (או לפסול) מראש עמדה נתונה. דבר זה, בצרוף (או

בהתבסס על) אופי ההוראה, העצמאות המחשבתית שהקנתה, ואופי התלמידים, הקנו לתלמידי החוג תחושה של קבוצת עלית – תחושה שנותרה בעינה שנים לא מעטות. לי עצמי לא היתה הרגשה זו, של השתייכות לקבוצה נבחרת, זרה לאור הרקע הצבאי בעברי הקרוב.

אחת מתוצאות תפיסה זו של בוגרי החוג (וכמובן, של דן עצמו) היתה יצירת אנטגוניזם בלתי נמנע של קבוצות שונות במשק ובחברה הישראלית. מאחר שקודם לכן היה הכלכלן "לנו" או "לצרינו", הרי שאף עתה נתפס מי שאינו במחנה "שלנו" כאויב או יריב. במיוחד נותרה תפיסה זו, במשך שנים רבות, נחלת הסתדרות העובדים – הן אנשי האגוד המקצועי והן אנשי משק העובדים – שאנשיה (ואף הוגי הדעות ביניהם) נטו לראות בכלכלנים החדשים קבוצה שיש לדחות את השפעתה ולהזהר מפניה.

מסיימי המחזור הראשון של החוג, הן ב"מסלול פטינקין" והן ב"מסלול בונה" פנו ברובם לעבודה בסקטור הציבורי.⁷ בעוד "מסיימי בונה" פנו תכופות למשרד המסחר והתעשייה, פנו אנשי "פטינקין" (שהחלו להקרא אז "נערי פטינקין") במדה רבה למשרד האוצר. תרם לכך צרוף מקרים חשוב ביותר להתפתחות למודי הכלכלה בישראל. לא רק שקיים היה הצורך הרב ה"אובייקטיבי" בכלכלנים בשרות הציבורי, אלא שבראש הצמרת של המדיניות הכלכלית עמד באותה עת שר האוצר לוי אשכול. אשכול היה בעל נסיון "משקי" רב. הוא נעדר, בתחילת כהונתו, ידע כלכלי בסיסי; אך היה תאב ללמוד, והבין את חשיבותו של הנתוח הכלכלי בקביעת מדיניות, ומכאן את חשיבות המצאותם של כלכלנים בעלי כושר נתוח במנגנון קביעת המדיניות. בניגוד למצב במדינות רבות עם תחילת קיום המנגנון הציבורי, יצר כך אשכול פתיחות רבה לכלכלנים ה"חדשים". חשיבות רבה היתה גם לתפיסתו של מנכ"ל האוצר (מ-1954), יעקב ארנון. ארנון, כלכלן מקצועי (הכשרתו היתה בהולנד), ראה חשיבות עליונה בהקמת מנגנונים במשרד האוצר לחשיבה כלכלית מסודרת. הוא הקים ב-1952 את מחלקת התקציבים, שהפכה להיות אגף התקציבים אשר בראשו עמד לפני היותו מנכ"ל האוצר. בצמרתו העליונה של האגף נקלטו מספר מסיימי החוג (יורם ברזילי, דב בן-דרור, ושמחה סורוקר). האגף נעשה, עד לימינו אלה, המקום המרכזי לנתוח ומחשבה כלכלית בממשלה. תרמה לתהליך הקליטה גם הקמתו של בנק ישראל, אשר למנהיגו הראשון, דוד הורוביץ, שהיה כלכלן מקצועי (אף שעקר הכשרתו היתה עצמית), היתה גישה דומה לזו של אשכול. מחלקת המחקר של בנק ישראל, שהוקמה ע"י דוד כוכב, מבוגרי המחזור הראשון, בשנת 1954, היתה גורם מרכזי בקליטת מסיימי החוג ובהעמקת כושרם ככלכלנים. בוגר נוסף שתפס מקום מרכזי (במנהל הכנסות המדינה) היה משה זנדברג (זנבר). התפרסות ראשונית זו, בצמרת האוצר ובנק ישראל, גררה תהליך שהגביר את עצמו: לכלכלני "דור ראשון" זה בסקטור הציבורי לא רק שלא היה חשש (כפי

⁷ מסיימי המחזור הראשון ב"מסלול פטינקין" היו: דב בן-דרור ז"ל; רפי ברוך; יורם ברזילי ז"ל; אברהם ברעם ז"ל; שמואל גוטליב (גילת) ז"ל; משה גלבוץ ז"ל; אהרון גלשון ז"ל; נחום גרוס; אפרים דברת; משה זנדברג (זנבר); אהרן כהן (כידן) ז"ל; דוד כוכב; עמנואל לוי ז"ל; אמוץ מורג ז"ל; מיכה מיכאלי; שמחה סורוקר ז"ל; אביעזר פרנקל.

שקרה תכופות במשקים אחרים) מכלכלנים מקצועיים, אלא שהם נטו לצרף למנגנון אנשים עם רקע דומה. כך התחיל מעגל של בקוש גדל והולך בסקטור הציבורי לבוגרי החוג לכלכלה; וכך התעצם מקומם המרכזי של הכלכלנים ושל למודי הכלכלה.⁸

כאמור, פנו מרבית מסיימי המחזור הראשון של תלמידי החוג לסקטור הציבורי. מספר מועט פנה לסקטור הפרטי; ושניים בלבד – אמוץ מורג ואנוכי – בחרו בהמשך למודים כהכנה לקריירה אקדמית,⁹ כך השתלשלו הדברים. בסמסטר הקיץ של תשי"א (דהיינו, במחצית 1951) בקר באוניברסיטה, והורה בה במשך רוב הסמסטר, Fritz Machlup שהיה החבר הבולט של המחלקה לכלכלה ("כלכלה מדינית") באוניברסיטת Johns Hopkins. משפנה להפרד, ושאל את דן פטינקין במה יוכל לסייע לחוג, בקשו דן להשיג מלגה שתכליתה להביא למחלקתו סטודנט מסיים להמשך למודי הדוקטורט ולהכשרה לחזרה להוראה בחוג. מכלוף אמנם עשה זאת, ובעקבות כך פרסם דן בין תלמידיו את עובדת קיומה של המלגה, ובקש פניות של המעוניינים. שניים בלבד נענו: אמוץ מורג ואנוכי (היינו כבר אז ידדים קרובים). באותה עת, הייתי כבר בשלב של הגשת בקשות לאוניברסיטאות שונות בארה"ב ובאנגליה להתקבלות ולקבלת מלגה. דן העדיף לא לבחור בינינו אלא להעביר את הפרטים למכלוף, ולבקשו כי יבחר הוא את המועמד. תשובתו של מכלוף היתה כי אם קיימים שני מועמדים ראויים, יעשה הוא מאמץ לגייס תרומות למלגה נוספת; ואמנם כך עשה. כתוצאה יצאנו שנינו, אמוץ ואני, בספטמבר 1952, ללמודי הדוקטורט (Graduate Studies) באוניברסיטת ג'ונס הופקינס בבולטימור, שהותנו שם יחד בעת הלמודים היתה לעזר רב לשנינו. ההבנה שלנו היתה (היה זה, כמובן, "הסכם ג'נטלמני" בלבד) כי יש לנו מחויבות לחזור ולהצטרף לסגל האקדמי של האוניברסיטה, אך לא קיימת מחויבות מקבילה של האוניברסיטה לקבלנו לסגל.

III. חבר סגל: 1955 – 1960

בקיץ 1954 סיימנו, אמוץ ואני, את הלמודים בג'ונס הופקינס. אמוץ סיים באותה עת גם את עבודת הדוקטורט ופנה להשתתפות בתכנית מיוחדת במחלקה הפיסקאלית של האו"ם, למשך כחצי שנה. הוא חזר לסגל המחלקה בירושלים באביב 1955 (משמע לסמסטר הקיץ של שנת הלימודים 1954/5). לי נדרשו עם סיום הלימודים עוד מספר חדשים לשם השלמת עבודת הדוקטורט. הצטרפתי לתכנית שנתית של עבודה בקרן המטבע הבינלאומית; ותוך

⁸ תאור ממצה של השתלבות בוגרי החוג בשרות הציבורי והשפעתו של דור זה של כלכלנים, אפשר למצוא במאמרו של אפרים קליימן (Ed.) in A.W. Coats, "Israel: Economists in a New State", in A.W. Coats (Ed.) *Economists in Government*. Durham: Duke University Press, 1981, pp.210-241.

⁹ מסיים נוסף – שמואל גוטליב – היה הראשון שנסע ללמודי הדוקטורט לארה"ב; אך הוא פנה עם סיום למודי לשרות הציבורי. מסיים אחר, נחום גרוס, פנה ללמודי הדוקטורט ולקריירה אקדמית לאחר הפסקה ארוכה.

כדי עבודה זו סיימתי, בסוף שנת 1954, את עבודת הדוקטור. חזרתי לירושלים, והצטרפתי לסגל המחלקה, בסתיו 1955, לשנת הלימודים 1955/56.¹⁰

המחלקה לכלכלה היתה אז כבר חלק מפקולטה עצמאית – הפקולטה למדעי החברה. זו נפרדה מהפקולטה למדעי הרוח בשנת 1953 והיתה מכמה בחינות מיוחדת במהותה. מחד, היא הוותה את "ביה"ס לכלכלה ולמדעי החברה ע"ש אליעזר קפלן" (וכך גם היתה קרויה) – גוף שהוקם ונוהל, להלכה לפחות, בשיתוף עם גורמים שמחוץ לאוניברסיטה (הבדל זה בין הפקולטה לבין חברותיה באוניברסיטה הטשטש ונעלם למעשה תוך שנים ספורות). מאידך, לא היתה עצמאות הפקולטה מוחלטת; מכמה בחינות חשובות (כגון קיום וועדת הוראה משותפת) היא נותרה חלק מן הפקולטה למדעי הרוח; ולמרות שהיו לה מועצת פקולטה ודיקן משלה, היו ההחלטות החשובות לגבי שנויים מבניים ומערכות ההוראה כפופות גם להחלטות (או אישור) דיקן הפקולטה למדעי הרוח ומועצת הפקולטה המשותפת. זו הוגדרה כ"מועצת הפקולטה למדעי הרוח והפקולטה למדעי החברה" ובה היו חברים גם חברי מועצת הפקולטה למדעי החברה (בראשה עמד דיקן הפקולטה למדעי הרוח). הסדר זה שקף את התנגדותם של בכירי מדעי הרוח לקיומה של פקולטה עצמאית למדעי החברה, והביע למעשה חסר אמון ביכולתם של חוגי מדעי החברה לתפקד כפקולטה עצמאית. קשר זה נשאר קיים הרבה מעבר למה שנראה סביר משקולים אובייקטיביים (כגון היקפה של הפקולטה). הוא פסק מלהתקיים רק באביב של 1968, אז נעשתה הפקולטה למדעי החברה עצמאית לחלוטין והשתחררה מן ה"אפוטרופסות" של הפקולטה למדעי הרוח.

מחוץ לקיום מסגרת הפקולטה החדשה, לא היתה המחלקה לכלכלה שמצאנו ב-1955 שונה עקרונית מזו שהכרנו שלוש שנים קודם לכן; ובעקר, לא היה מורה (קבוע) אחר, לבד מדן פטינקין, במקצועות האנליטיים. דן הורה לבדו, עד לאותה שנה, את שיעור ה"מבוא", אך נפרד מן הקורס ב"תורת המחירים". קורס זה נתן במשך שנתיים ע"י מורה מן החוץ, אברהם קסלר; ולאחר מכן (1954/56) ע"י חיים ברקאי, שהיה אז אסיסטנט בחוג. בשתי השנים הראשונות לאחר שובנו (1955/56, 1956/57) נתן הקורס ע"י אבא לרנר, כפרופסור אורח (לרנר שהה אז בישראל כחבר בצוות ייעוץ כלכלי לממשלה). היקף הוראתו של בונה הצטמצם בשנים הללו מאד. בונה החליף באביב 1955 את רוברטו בקי, הדיקן הראשון של הפקולטה למדעי החברה, וכהן כדיקן הפקולטה עד סוף שנת 1957/58 (בעת ובעונה אחת אף המשיך לכהן כראש החוג לכלכלה – מספר מלים נוספות על כך מאוחר יותר). את הקורס בכלכלת המזה"ת נתן במקום בונה יהודה הרשלג, שהיה עוזרו של בונה בתחילת שנות ה-50' וסיים את הדוקטורט שנים מספר לפני הצטרפותנו. הקורס בכלכלת ישראל נתן, לכאורה, ע"י בונה, אך למעשה במרבית התקופה ע"י מחליפיו (בשנות ה-50'.

¹⁰ בשנת לימודים זו היה מנוי משותף גם לחוג ליחסים בינלאומיים (שני שלישי של משרה בכלכלה, ושליש ביחסים בי"ל), בו נהלתי סמינר בסמסטר הקיץ. חוג זה היה אז בשלבי גסיסה, והוקם מחדש רק לאחר כתריסר שנים. מן השנה שלאחריה ואילך כהנתי בחוג לכלכלה במשרה מלאה.

המאוחרות היה אורי בהרל המורה בפועל). פירסט המשיך להורות את הקורס בחשבונאות. מורה שהצטרף ממש ערב צאתנו לארה"ב היה אדמונד זילברנר. הוא הורה את מקצועות ההיסטוריה הכלכלית ותולדות המחשבה הכלכלית, שתלמידי המחזור שלנו בראשית שנות ה-50 למדו על סמך חומר קריאה בלבד. בעת שובנו נתן בנוסף לכך פרדיננד צווייג, שנועד מלכתחילה להיות חבר קבוע בחוג, קורס ביחסי עבודה; אך בתום השנה הראשונה לשובנו (הינו, ב-1955/56) עזב צווייג את החוג, והקורס הזה לא נלמד יותר בחוג. משמע: ערב שובנו, היו קיימים ארבעה מורים קבועים¹¹ בלבד בחוג: בונה, פטינקין, זילברנר והרשלג; במקרה גם נעדר דן בשנה הראשונה לשובנו, בה שהה בשבתון בארה"ב. הצטרפותם של אמוץ ושלי לסגל המורים בחוג היתה לכן שינוי מהותי – הראשון, למעשה, מאז הקמתו של החוג בסוף שנות ה-40.

מערכת ההוראה של אמוץ ושלי היתה דומה במתכונתה. שנינו הורינו, הן מיד עם שובנו והן בשנים שלאחר מכן, קבוצה אחת של "מבוא" ושעורים בתחומי התמחותנו. שיעור ה"מבוא" חולק לראשונה, עם בואנו ב-1955/56, לשתי קבוצות; ובשנה שלאחר מכן (ואחריה), עם שובו של דן מן השבתון, לשלוש קבוצות. מחוץ ל"מבוא", בתחומי התמחותנו הורינו שיעור בסיסי ושיעור למתקדמים (בדרך כלל "סמינר"). תחומו של אמוץ היה ממון ציבורי; ושלי – מסחר בינלאומי. בכך נוצרו בחוג מקצועות התמחות, מעבר לשעורים שהיו למעשה חובה. שיעורי ההתמחות היו שיעורי בחירה; אך שני הקורסים הבסיסיים בממון ציבורי ובמסחר בינלאומי הוגדרו כ"לימודי בחירה מתקדמים" והסטודנט היה חייב לקחת לפחות אחד משניים אלה במסגרת שיעורי הבחירה שלו (לימים הורחבה המסגרת של השעורים ה"מתקדמים"). תכופות בחרו הסטודנטים בשני השעורים גם יחד.

שנוי משמעותי אחר חל בתחום הפיזי. עם שובנו, התקיימה פעילות החוג (והפקולטה) בחלקה בבניין "טרה סנטה", ובחלקה באגף הצפוני של בנין מלון "המלך דוד" (מרכז אחר של פעילות הפקולטה היה בבנין משרדים באותו אזור). לשנת הלימודים הבאה (1956/57) עברה הפקולטה לבניינה – בנין קפלן – בקריה החדשה של האוניברסיטה בגבעת רם. היה זה בנין ההוראה הראשון (לפניו הוקמו רק בנייני מעבדות) שאוכלס בקמפוס החדש.¹² העברה זו יצרה הרגשה של רווחה עצומה, שהלכה ונמוגה עם השנים, כאשר הבניין (כמו חלקים אחרים של הקמפוס) הלך ונעשה צפוף.¹³

¹¹ המונח "קבועים" לא נועד כאן לבטא "קביעות" פורמאלית, אלא חברות מלאה לטווח ארוך בסגל. את מעמד ה"קביעות" קבלתי בתחילת שנת 1958; ואמוץ, זמן מה לפני כן. באותה עת היה הליך מתן הקביעות נפרד מהליך ההעלאה בדרגה.

¹² טכס חנוכת בנין קפלן התקיים באוקטובר 1956, בטרם נשלמה סופית הבנייה, והיו בו סממנים "סאלח שבתיים" טפוסיים. כך, למשל, הופיעה ערב הטכס חורשת עצי אורן מסביב לבנין, שנוצרה על ידי שתילים בפחיות שהוטמנו בקרקע; למחרת, נעלמה החורשה לחלוטין.

¹³ קמפוס גבעת רם נועד, לפי התכנון, לאוכלוסיה של ארבעת אלפים סטודנטים (והיקף תואם של סגל אקדמי ומנהלי). בשנים האחרונות לפני המעבר לקמפוס בהר הצופים (ב-1981) היתה אוכלוסית הסטודנטים בקמפוס גדולה בערך פי שלושה. לרשות החוג הועמדו, בעת אכלוסו של בנין קפלן, חדר מזכירות וארבעה חדרי מורים; סגל החוג מנה אז חמישה חברים מלאים. אותם חדרים בדיוק עמדו לרשות החוג ב-1970, כאשר מספר חברי הסגל היה גדול בלמעלה מפי שלושה. הצפיפות היתה קלה יותר בזכות מכוני פאלק, כפי שיתואר להלן.

תוספת מרכזית לחוג היתה זו של עליזה ארגוב. עליזה החלה בעבודה ב-1952/53. לכאורה היתה, תחילה, מזכירתם של בונה ושל דן; אך למעשה עסקה גם בענייני החוג, ותוך זמן קצר הוגדרה, אמנם, כמזכירת החוג.¹⁴ תכונותיה המיוחדות – צרוף של כישורים מקצועיים, יעילות, מסירות ונאמנות – עשו את עליזה לבסיס המוצק של החוג במשך שני עשורים ויותר.

כאמור, נותר בונה ראש החוג. בשנה הראשונה להצטרפותי, 1955/56, בהיות דן בשבתון, מילא בונה את תפקיד ראש החוג לא רק להלכה אלא גם למעשה. בישיבות החוג השתתפו, נוסף למורים הקבועים גם אבא לרנר וצוויג, אלא שישיבות אלו היו נדירות; לבד מנושא אחד, עליו אתעכב מיד, איני זוכר ענין משמעותי שנדון והוכרע אז בישיבת חוג. בפועל, נוהל אז החוג ע"י בונה והרשלג, תוך שותפות שולית, לעיתים, של אמוץ, ובהעדרות כמעט מוחלטת שלי. בשנה שלאחר מכן, ולאחריה, עם שובו של דן, השתנו הדברים לחלוטין. בונה פינה בפועל את ניהול החוג לדן – בין ניהול שוטף ובין קביעת איוש, מבנה, ומדיניות לטווח ארוך. הרשלג, שמקור סמכותו היה חסותו של בונה, לא מלא יותר תפקיד של ממש מעבר להוראה; ואילו מעמדו של אמוץ ושלי, ובסוף שנות ה-50' חברים אחרים שהצטרפו, נעשה בעל משמעות.

באחת מישיבות החוג העלינו, אמוץ ואני, הצעה לקיים תקופתית, אחת לחודש, סמינר ערב, שיהיה מיועד למורי המחלקה ולבוגריה. המודל שאמוץ ואני הכרנו היה סמינר דומה בג'ונס הופקינס, שהיה בעל הצלחה רבה. להצעה התנגדו בונה (במתנות) והרשלג (בנחישות): היה ברור כי סמינר כזה, מפעל משותף של החוג כולו, מאציל גוון מסוים לחוג – שממנו חששו בונה והרשלג. במובן זה היה הדיון ביטוי למלחמת מאסף של הכוון ה"ישן" של החוג כנגד ה"חדש". ההחלטה החיובית – בזכות הקמת הסמינר – התקבלה עקב תמיכה חד-משמעית של אבא לרנר ברעיון. הסמינר אמנם קם ופעל במשך כתריסר שנים (רוב הזמן בנהולי), דומני כי במידה לא קטנה של הצלחה. בשנותיו הראשונות נפגש הסמינר תכופות ב"בית שלום"; והאווירה האינטימית של מקום זה סייעה לעשיית הסמינר למקום מפגש חברתי.

מעבר להתנגחות בפועל בין כוון "בונה", וכוון "פטינקין" בשנה ראשונה זו (1955/56), שנערכה למעשה בהעדרו של דן ובמדה רבה היתה כרוכה במקומו של הרשלג בחוג, היו היחסים בין שני ראשי החוג הרמוניים. בונה הסתפק בפועל בתפקיד הדיקן – בו היה פעיל מאוד; ולא נותר ספק כי מנהיגו של החוג הוא דן, בלא קשר לתוארו, וכי המימד האנליטי של התחום הנו לבו ועקרו של החוג.

החלק שניתן לכנותו כ"לא ניתוחי" בלימודי החוג כלל כאמור בין השאר, בשנת 1955/56, קורס ביחסי עבודה שניתן ע"י צוויג. קורס זה ניתן לכאורה במסגרת של לימודי "עבודה

¹⁴ דבר זה היה נדיר באותה עת: מזכריות חוגים הוקמו בפקולטאות הלא-נסוייות רק בשנים מאוחרות יותר. סביר להניח כי המנוי נבע מהיותו של החוג לכלכלה גדול בהרבה מכל חוג אחר באוניברסיטה.

וקואופרציה" (אשר כללה בעבר את הוראתם של ויטלס ושל אינפילד). בשנה שלאחר מכן לא נתן כבר קורס זה או תחליף לו, ובטלו למעשה לימודי "עבודה וקואופרציה"¹⁵. מאוחר יותר נתן יצחק גלפט קורס בקואופרציה; אך היה ברור כי אין זו, בשום צורה, מסגרת נפרדת האמורה להיות קיימת בחוג. כלימודים לא אנליטיים, ואף לא רגיונליים או היסטוריים, נראה היה מלכתחילה כי לימודי עבודה וקואופרציה בצורתם דאז אינם יכולים להתקיים כמרכיב חשוב של לימודי הכלכלה; העלמותה של המסגרת, תוך שנים ספורות, היתה כך תוצאה צפויה ולמעשה בלתי נמנעת.

עם בואי לחוג ובמשך ארבע שנים (דהיינו, עד 1958/59 ועד בכלל), הוריתי קורס ב"מבוא" במסגרת "בית הספר הגבוה למדעי החברה" שהתקיים בחסות ההסתדרות בת"א. היתה זו תחילתו של הסדר בין האוניברסיטה לביה"ס, במסגרתו נתנו גם שעורים בתחומים אחרים, אשר בעתיד יהווה את אחד האלמנטים של יסוד ה"שלוחה" בתל-אביב. שיעור ה"מבוא" בת"א היה זהה לזה שבירושלים (העובדה שאני לימדתי את הקורס במקביל בשני המקומות תרמה, כמובן, לקיום בפועל של עקרון זה). הבחינות בקורס (הן בחינת הסיום והן בחינת הביניים) היו משותפות (ונקראו ע"י אותו בוחן). הבדל אחד: הקורס (השנתי, בירושלים) ניתן בת"א במשך שנתיים, תוך הכרה ביכולתם המוגבלת (מבחינת זמן) של התלמידים בת"א, שלמדו במסגרת לימודי ערב בצרף לעבודה מלאה במקומות תעסוקתם. עם תום לימוד ה"מבוא" יכולים היו התלמידים לעבור למסגרת סדירה של לימודים בירושלים. בחלקם, וביניהם תלמידים מעולים, אמנם עשו זאת, וספורים אף עשו כך במהלך לימודי ה"מבוא" (כלומר, לאחר שנת לימודים אחת בלבד בת"א). הנסיון שנרכש במסגרת זו היה לעזר רב, לי ולחוג כולו, עם הקמת ה"שלוחה" בת"א בה עוד ידובר.

לבד מכך, הייתי מועסק באותן ארבע שנים – החל משובי לירושלים – בעבודה חלקית בבנק ישראל כיועץ למחלקת המחקר. בדומה לכך, היה אמוץ מועסק חלקית כיועץ למנהל הכנסות המדינה באוצר. במסגרות אלו השתתפנו שנינו, במידה מוגבלת כמובן, בהליכים שנגעו בקביעת מדיניות כלכלית. אך בכך מוצתה, למעשה, המעורבות של החוג ואנשיו במדיניות הכלכלית בארץ. באותן שנים – במחצית השנייה של שנות ה-50 – לא קיימה המחלקה דיונים פומביים על נושאי מדיניות כלכלית (לבד ממה שהתקיים, פה ושם, במסגרת סמינר הערב המחלקתי). מורי החוג (לצורך זה, דן, אמוץ ואנוכי) לא השתתפו בדיונים כלכליים ציבוריים, וכמעט גם לא לקחו חלק בוועדות ממשלתיות לענייני מדיניות כלכלית להוציא את השתתפותם של אמוץ ושלי בדיונים ובוועדות מכח תפקידי הייעוץ שלנו.¹⁶ משמע, בשנים הללו היתה לחוג, בעקיפין, השפעה חשובה (כמעט מכרעת) באמצעות תלמידיו, שמלאו תפקידים מרכזיים במנגנון הציבורי; אך לא היתה לחוג, דרך

¹⁵ חלק מתקציב החוג הוסיף, במשך שנים, להינתן תחת קטיגוריה זו.

¹⁶ לדן היתה מעורבות רבה יותר במדיניות הכלכלית בשנות ה-50 הראשונות. השפעה גדולה במיוחד נודעה להשתתפותו (ב-1953) בוועדה שדנה במשטר שער החליפין.

מוריו, מדה רבה של מעורבות ישירה ושל השפעה. כפי שנראה להלן, השתנה מצב זה בראשית שנות ה-60.

בשנים 1957-59 הצטרפו לחוג ארבעה חברים חדשים: ניסן לויתן, (בסמסטר השני של שנת הלימודים 1956/57); חיים ברקאי (1958/59); יהודה גרינפלד (1958/59), שמותו בטביעה בקיץ 1960 היה אבדה כבדה לחוג; ויוסף עטיה (1959/60). התרחבות זו (והסתמכות על מספר מורים מן החוג) אפשרה מתן מספר קבוצות גדול יותר בשעורים הבסיסיים ("מבוא" ו"תורת המחירים") – דבר שנעשה חיוני עם הגדול הרב והמתמיד של מספר התלמידים; ותוספת חשובה של קורסים מתמחים לתכנית הלימודים – בתחומי האקונומטריקה, תולדות המחשבה הכלכלית, תורת התצרוכת, וכלכלת ברית המועצות.

בשנים אלו החלה להתגבש מסגרת הטיפול בסטודנטים, בבעיותיהם ובהדרכתם. תחילה נוסד, עם בואי, תפקיד היועץ לתלמידי ב.א., אותו מלאתי מאז הצטרפותי לחוג עד שנת 1958/59, בה החליפני בתפקיד חיים ברקאי. אני נעשיתי אז היועץ לתלמידי מ.א. (שהיה אחראי, בין השאר, על קביעת מסגרת עבודות המ.א. ואשור תחילת עבודת המ.א. של הסטודנט). בתפקיד זה שמשתי (בחלק מן הזמן, במקביל להיותי ראש החוג) עד שנת 1963/64, בה עבר התפקיד לניסן לויתן.¹⁷

היחס לסטודנטים, שאופיו נקבע ע"י דן, נתפס לבטח בצורה שונה ע"י חברי הסגל וע"י הסטודנטים. מחד, קיים היה יחס של מצפוניות גדולה לתפקיד ההוראה: הקפדה על תכנים נאותים, על שמירת מלוי מלא של חובת ההוראה, (ובין השאר, הימנעות מוחלטת מהחלפת המרצה ע"י עוזריו – דבר שלא תמיד היה מובן מאליו באוניברסיטה), על תרגול ברמה גבוהה, על מערכת בחינות מוכנה בקפדנות (כאשר הבחינות ערוכות ונבדקות, ברובן, ע"י המרצה, ובמקרים בעלי חשיבות נקראות ע"י יותר ממורה אחד), ועל זכויות הסטודנט באופן כללי. מאידך, בגלל מספרם הגדול של הסטודנטים בחוג בכלל ובמרבית הקורסים הבודדים – מספר שהיה בוודאי חריג באוניברסיטה – קיימת היתה מידה רבה של נוקשות: פניות של סטודנטים לטיפול חריג זכו להענות קטנה יותר מאשר במרבית החוגים האחרים, בגלל החשש שכל חריג יגרור עמו עשרות פניות אחרות. באופן כללי יותר – ושוב, כתולדה של גודל החוג – ראו הסטודנטים את החוג כמעניק מדה קטנה במיוחד של יחס אישי.

מסכת מעניינת היתה הקשר בין החוג לבין "מרכז פאלק" (לימים "מכון פאלק למחקר כלכלי"). המרכז הוקם ב-1953, במידה רבה ביזמתו ובסיועו של סימון קוזנץ, מן הכלכלנים הבולטים בעולם, שמלא תפקיד פעיל במרכז במשך תקופה ארוכה. המרכז פעל במסגרת של הקצבה חמש-שנתית מקרן פאלק מפיטסבורג, שחודשה ב-1958 לחמש שנים נוספות.

¹⁷ מאוחר יותר, ב-1968, נוצר תפקיד היועץ לדוקטורנטים. בסוף שנות ה-60 נעשה אמנם תפקיד זה רלבנטי. כן נוצר (ב-1964) תפקיד של "מרכז" לחוג (אותו מלא במשך שנים יוסף עטיה), שתפקידו כלל בין השאר את רכוז הטפול בסטודנטים, ואת רכוז מערכת ההוראה והתרגול.

בשנותיו הראשונות לא התקיים כל קשר בין המרכז לחוג לכלכלה.¹⁸ מנהלי החקר הראשונים (D. Creamer, H. Lubell) לא היו קשורים בצורה כל-שהיא לחוג. עורכי המחקרים לא נמנו על אנשי החוג, ואף לא היו תלמידים מתקדמים בחוג (להוציא מקרה אחד או שניים), אף שלימים הצטרפו לחוג כמה מעורכי המחקרים באותה תקופה. מנהל החקר השלישי, שנכנס לתפקידו ב-1956, היה דן פטינקין; ובכך נוצר כמובן, אחוד פרסונלי בין ראשות החוג (בפועל) לבין נהול מרכז פאלק. אך לבד מקשר זה בראשות, לא היו מורי החוג מעורבים בעבודת מרכז פאלק. להוציא מקרה אחד – עבודתו של ניסן לויתן במחקר התצורכת, שהוותה גם עבודת דוקטור – לא ערכו מורי החוג את מחקריהם במסגרת מרכז פאלק עד לתחילת שנות ה-60. תכנית המחקר ה"חוגית" היחידה שנערכה במחצית השניה של שנות ה-50' – כלומר, תכנית בה היו מעורבים כמה ממורי החוג – התבצעה דווקא ביזמתו וברכוזו של בונה. התכנית התגבשה ב-1957 (בממון קרן פורד), ועסקה בתהליכי הצמיחה של משק ישראל. השתתפו בה בונה עצמו, שאמור היה לחקור את בעית הקליטה הכלכלית החברתית של העלייה; אמוץ, שתחום מחקרו היה הממון הציבורי בישראל; אורי בהרל, שהיה אז אסיסטנט בחוג ועסק בנושא השכר; דוד כוכב, מנהלה של מחלקת המחקר של בנק ישראל, שעסק בהתפתחות מערכת הכספים; ואני, שעבדתי על נושא העסקות הבינלאומיות של המשק.¹⁹

בניגוד למחצית הראשונה של שנות ה-50', בה נכתבו עבודות גמר למ.א. ספורות בלבד, התבצעו בתקופה הנדונה מחקרים לא מעטים בנושאים של המשק הישראלי כעבודות מ.א.. בחלקן נכתבו העבודות במסגרת מרכז פאלק, ובמקרים אלה היה כמעט תמיד דן מדריך העבודה. הדרכת העבודות שלא התבצעו במסגרת מרכז פאלק היתה נחלתם של אמוץ ושלי. בדרך כלל, היו אלו עבודות מחקר ברמה גבוהה – עובדה שקבעה לעתיד סף גבוה, שלעיתים היה לרועץ, לרמתן המחקרית של עבודות המ.א.²⁰

לעומת האינטנסיביות של עבודות המ.א., נערכו בשנים הללו – עד לתחילת שנות ה-60' – שתי עבודות דוקטור בלבד. האחת, של ניסן לויתן, נעשתה פורמאלית בלבד באוניברסיטה העברית (לאחר שנות עבודת דוקטורט באוניברסיטה בחו"ל); האחרת היתה זו של אורי בהרל, שהוזכרה לעיל, שנעשתה בהדרכתו של דן. ההמנעות מהדרכת עבודות דוקטור בחוג והפניית דוקטורנטים ללימודים בחו"ל, היתה תוצאת מדיניות מכוונת של דן (מוצדקת, לדעתי) שנועדה להרחבת אופקיו של המועמד לחזרה להוראה בחוג, השתלבותו בעולם

¹⁸ קיימת היתה גם הפרדה פיזית, שכן מרכז פאלק שכן במשרדים במרכז העיר.

¹⁹ מחמשת המחקרים הללו, הושלמו והתפרסמו שניים בלבד: של אמוץ (ממון הממשלה בישראל: התפתחות ובעיות, מגנס, תשכ"ז) ושלי (סחר החוץ ויבוא ההון בישראל, עם עובד, 1962). בונה עצמו נפטר (ב-1959) בטרם הספיק להכנס לעומקו של המחקר. אורי בהרל שנה במדת מה את נושא מחקרו, ובצע אותו בפועל (בסוף שנות ה-50' ותחילת שנות ה-60') במסגרת מרכז פאלק. דוד כוכב לקח חופשה מעבודתו בבנק ישראל כדי לערוך את מחקרו; אך זו לא היתה מספיק ארוכה כדי לאפשר את השלמת המחקר.

²⁰ מאחר שהעבודות התמשכו מספר שנים לאחר סיום תכנית הלימודים (מערכת הקורסים), נעשו העבודות הללו על פי רוב במסגרת המוסדות בהם עבדו כותבי המחקרים – בדרך כלל מוסד ממשלתי כלכלי.

האקדמי הבינלאומי, והמנעות מן הסכנה של Inbreeding.²¹ רק שנים רבות לאחר מכן, כאשר החוג היה גדול ומגוון, החלו עבודות הדוקטור במסגרת החוג להיות שכיחות.

קשורה לענין זה היתה גם שאלת כווני המחקר, ובעקר: באיזו מידה רצוי שיעסוק מחקרם של חברי החוג בנושאים של המשק בישראל, לעומת עסוק בנושאים כלליים (דומה, למשל לאלה של הכלכלן האקדימאי הטיפוסי בארה"ב) שהם חלק מן העסוק בעולם המדע באותה עת. לכן היו, בענין זה, מסרים סותרים. מחד, הצהיר תמיד על הצורך בהדגשת המחקר על משק ישראל (דבר שהיה עקבי עם עמידתו בראש מרכז פאלק, שנועד במפורש לקדום המחקר על ישראל). מאידך, כל עוד אין במחקר זה משום הדגמה של בעיה כללית במדע הכלכלה, סביר שלא יתפרסם בעתונות הבינלאומית ולא יהיה ידוע מחוץ לישראל: למזער, הסבירות כי יהיה אמנם ידוע קטנה בהרבה מזו של מחקר על בעיה כללית. לכן, בבוא העת לדין בהעלאה בדרגה של מועמד, לא תהיה התייחסות רבה של נשאלים מן החוץ למחקר על ישראל; ובהעדר התייחסות כזו, דינו של המחקר הישראלי כמעט כאילו לא היה קיים. משמע, בפועל קיים היה מעין "קנס" על עסוק מחקרי של חברי החוג בבעיות ישראליות. דילמה זו קיימת עד היום, למרות שמצוי היום גוף גדול של אנשי מדע בכלכלה בישראל עצמה – דבר שלא היה קיים, כמובן, בשנות ה-50. אמוץ ואני פתרנו, בהחלטות נפרדות, את הבעיה בפשרה דומה: מרבית עסוקנו המחקרי נגע בבעיות מדעיות כלליות; ומעוטו הנכבד – בבעיות ישראליות. מפעם לפעם, אך לא תכופות, ניתן היה לשלב את שני האספקטים – שלוב אידיאלי, כמובן, לענין זה.

במשך כל השנים הללו חל גידול ניכר ומתמיד של מספר התלמידים בחוג. דבר זה חייב הגדלת מספר הקבוצות בקורסים הבסיסיים (מאוחר יותר הוצעו אף כמה מקורסי ההתמחות במסגרת של יותר מקבוצה אחת). הסגל הקיים – גם עם הצטרפותם של לויתן, ברקאי, גרינפלד ועטיה באותה תקופה – התקשה מאד לעמוד אפילו במשימת הוראת הקורסים, לבד מעסוקים כמו הדרכת תלמידים או מלוי פונקציות מנהליות. עם זאת, לא היו קיימות אז תכניות להגדלת הסגל האקדימי. משתלם אחד בלבד – יוסף עטיה – נשלח באותן שנים ללמודי דוקטורט בחו"ל תוך כוונה של הצטרפות לסגל (ואף, כאמור, הצטרף לחוג לקראת סיום אותה תקופה). על רקע זה תחול ההתפתחות במחצית הראשונה של שנות ה-60, עליה אעמוד להלן.

התפתחות חשובה אחת, שאינה נוגעת במישרין בחוג לכלכלה אך היתה תלויה בחוג במידה רבה, היתה הקמתו של החוג למנהל עסקים. הקמה זו היתה יזמתו של בונה – דיקן הפקולטה, כזכור, באותה תקופה – והתאפשרה בעיקר ע"י עקשותו ומאמציו בכוון זה. עמדתו של בונה נבעה במידה רבה מתפיסתו את תהליך הפתוח של משקים, שייחסה תפקיד נכבד ביותר לקיום יכולת של נהול ויזום במשק. קיימת היתה התנגדות עזה

²¹ דן אף נסה לגוון גיאוגרפית את מקום הלימודים של המשתלמים. כך עודדו חיים ברקאי (LSE) וניסן לויתן (אוקספורד) לפנות ללמודים באנגליה.

להקמת חוג כזה, בעיקר מצד האנשים המרכזיים בתחומי מדעי הרוח, שלא ראו בלימוד יישומי מסוג זה שאינו דיסציפלינה מדעית, עיסוק שמקומו במסגרת אוניברסיטה. ההקמה התאפשרה ע"י תמיכה חד-משמעית של בנימין מזר – בעצמו, כמובן, איש מדעי הרוח – הנשיא והרקטור של האוניברסיטה באותה עת; והסתייעה בחוג לכלכלה. תרומתו העיקרית של החוג היתה הפניית מספר בוגרים מצטיינים שלו ללימודי דוקטורט בחו"ל בתחומי מנהל העסקים, על מנת שיהוו עם שובם את בסיסו של הסגל האקדמי של החוג. להפנייה זו היה קשר, לבטח דו-סיטרי, עם העובדה שהזכרה לעיל – המנעות החוג משליחת מועמדים לתגבור הסגל שלו עצמו.

יחידה אוניברסיטאית אחרת שהתפתחותה היתה קשורה חלקית בחוג לכלכלה היא המחלקה לכלכלה חקלאית בפקולטה לחקלאות ברחובות. עם הצטרפותו של יאיר מונדלק לאותה מחלקה, ב-1956/57, החל גם בה תהליך של התבססות על היסוד האנליטי אשר בדומה לחוג בירושלים, נעשה דומיננטי עם הזמן. אלא שתהליך המעבר ושינוי הכוון במחלקה (במקביל לשינוי בירושלים מ"כוון בונה" ל"כוון פטינקין") היה הרבה יותר בעייתי משהיה בירושלים. ובתהליך זה היתה התמיכה של החוג בירושלים, הן דיסציפלינרית והן במוסדות האוניברסיטה, בעלת חשיבות מכרעת.

לסיום פרק זה, ראוי לציין את רמת תלמידי החוג באותן שנים. במידה רבה היו אלה, כמו בשנות ה-50' הראשונות (אף כי לבטח לא באותה פרופורציה) תלמידים שבאו לאחר שנים של עסוק קודם (חברי קבוצים, אנשי צבא וכו'), ושהחליטו לפנות ללימודים. בדרך הטבע, היו אלה אנשים מבוגרים יותר (לא מעטים מתלמידי אותה עת היו מבוגרים ממני), בוגרים בתפיסת עולמם, וכקודמיהם בתחילת שנות ה-50' – חדורי מוטיבציה מיוחדת. אך אף התלמידים הצעירים של אותה תקופה היו, בממוצע, בעלי רמה גבוהה; ובהם שעור גבוה בהרבה של תלמידים מצטיינים מזה שיימצא בשנים מאוחרות יותר. בחלקה היתה זו בוודאי תוצאה של תהליך סנון מוקדם: שעור השתתפות האוכלוסיה בלימודים תיכוניים, ושעור הממשיכים לאחר מכן ללימודים באוניברסיטה היו אז נמוכים במידה ניכרת מאלו שבדור הבא.

IV ראש החוג: 1965 – 1961

את שנת 1959/60 בליתי בשבתון באוניברסיטה של שיקגו. השנויים העיקריים בחוג באותה שנה, ובזו שלאחריה, היו אישיים ומעציבים. בונה, שלקה שנה לפני כן במחלת הסרטן, נפטר בשלהי שנת 1959. יהודה גרינפלד, כזכור, מת בטביעה בקיץ 1960. אמוץ מורג בלה את שנת 1960/61 בשבתון. בתום אותה שנה, עוד בהיותו בארה"ב, התגלה גדול ממאיר בראשו; הוא נותח, ולאחר תקופת החלמה חזר לעבודת ההוראה והמחקר, גם אם בכושר מופחת. המחלה הביאה למותו בסתיו של 1966. מחלתו ומותו של אמוץ, חברי הקרוב, היו מכה קשה לחוג ולי.

בשנת 1961/62 יצא דן לשבתון בארה"ב. אמוץ נועד לשמש כממלא מקום ראש החוג לאותה שנה. אך זמן קצר לפני צאתו של דן התברר דבר מחלתו של אמוץ, ודן בקש ממני למלא את התפקיד.²² בפועל, נעשיתי ראש החוג לתקופה של ארבע שנים. אך כאן המקום להסביר, בקצרה, מספר דברים הקשורים להגדרתו ומקומו של "ראש החוג".

ה"חוג" בפקולטות של מדעי הרוח ומדעי החברה לא הווה יחידה מנהלית מוגדרת, אלא מסגרת הוראה.²³ מהות ה"חוג", באותן שנים, לא הוגדרה כלל במסמך חוקתי של

האוניברסיטה; ותפקיד "ראש החוג" לא היה קיים לכן בחוקתו של המוסד. למרות זאת, היה תפקידו של ראש החוג תכופות בעל משקל רב. בחוגים הקטנים יותר, במיוחד, נקבע החוג בצלמו ובדמותו של ראש החוג למשך שנים רבות.²⁴ מאחר שהתפקיד לא הוגדר חוקתית, לא קיים היה גם הליך להחלפתו של ראש החוג. תכופות, היה זה תפקיד לכל משך החיים (האקדמאיים), אלא אם פרש ראש החוג מרצונו מן התפקיד.

כפי שצוין לעיל, היה בונה ראש החוג לכלכלה מאז הקמתו ב-1949. פורמאלית, נשאר בונה ראש החוג עד מותו בשלהי 1959. אז התמנה דן (שהיה אפקטיבית ראש החוג לפני כן, מאז היבחרו של בונה לדיקן ב-1955) ראש החוג גם להלכה. איני מודע להליך בו נעשה מנוי זה; ברור, מכל מקום, כי לא היה זה הליך של "בחירה" – לא במסגרת החוג ולא במסגרות גדולות יותר, כגון מועצת הפקולטה או הסנט. היה ברור כי מעמדו של דן כראש החוג אינו מוגבל בזמן; וההנחה היתה בוודאי כי ייתכן שנוי רק אם דן עצמו ירצה לפרוש מן התפקיד.

נעשיתי ממלא המקום של ראש החוג, כאמור, לשנה אחת – שנת השבתון של דן, 1961/62; ותחילה, כזכור, חשבנו כי יהיו אלה מספר חדשים בלבד. לקראת סופה של שנה זו נבחר דן לדיקן הפקולטה לשנתיים 1962/63 ו-1963/64 – בחירה שהוארכה לאחר מכן, כפי שהיה נהוג על-פי-רוב, לשנתיים נוספות, 1964/65 ו-1965/66. עם שובו של דן מן השבתון וערב כניסתו לתפקיד, בסתיו 1962, בקש ממני להחליפו בתפקיד ראש החוג למשך כל שנות כהונתו כדיקן. בפעם זו קיימנו פרוצדורה כל-שהיא, עליה עמדתי בעקב עקב מחאתו של זילברנר, באותה ישיבת מועצת הפקולטה בה נבחר דן לדיקן, על הדרך הלא תקינה והלאקונית בה "הודיעו לו" על ראשות החוג ("יום אחד אני מקבל מכתב האומר, בפסקה אחת, כי ראש החוג הוא אמוץ מורג; לאחר זמן קצר, מכתב דומה, האומר כי ראש החוג הוא מיכה מיכאל"). סברתי כי יש צדק רב בטענה, וכתוצאה התבצעה הארכת תפקידי לראשות החוג באמצעות הודעה של דן, בישיבה הראשונה של החוג ב-1962/63, על בקשתו ממני להחליפו בתפקיד. היתה זו במפורש "הודעה" בלבד, שהשאירה מקום לערעור

²² תחילה לא היינו מודעים לחומרת מחלתו של אמוץ; והנחנו כי הוא יחזור לעבודה מלאה תוך זמן קצר. אני הייתי אמור לשמש רק ממלא המקום של ממלא המקום למשך מספר חדשים.

²³ בפקולטות למדעי הטבע ולחקלאות התקיימה הבחנה בין "חוג" כמסגרת הוראה לבין "מחלקה" כמסגרת מנהלית. בפקולטה למשפטים לא היו כלל חוגים; והפקולטה לרפואה הוותה, שוב, גוף בעל מבנה ייחודי.

²⁴ לעיתים, כדי לעקוף חסם מסוג זה, הוקמו באוניברסיטה חוגים מקבילים באותה דיסציפלינה.

(למעשה לא הוצג ערעור כלשהו); אך לא היתה זו "בחירה". היה ברור לחלוטין כי תפקיד ראש החוג אינו נושא לבחירה ע"י החוג. מצב זה השתנה רק ב-1967, כפי שאתאר להלן.

מעמדי היה כך, תחילה זה של "ממלא מקום" לראש החוג. אך במרוצת הזמן – בערך בסוף 1963 – החליט דן לפרוש סופית מתפקיד ראש החוג; ובקש ממני להיעשות ראש-חוג קבוע, משמע, גם לאחר סיום כהונתו כדיקן (היתה זו בקשה מן הסוג ש"אי אפשר לסרב לה"). כך חדלתי להיות ממלא המקום ונעשיתי ראש החוג פורמאלית; ובמקום לחתום כ"ראש החוג בפועל" ("Acting Chairman") חתמתי על מכתבי כ"ראש החוג". בעקרו של דבר, לא היה שינוי זה בעל משמעות: חלוקת התפקידים בין דן לבני, כפי שאתארה מיד, לא השתנתה. דומני כי חברי החוג, לפחות חלקם, אף לא היו מודעים לסטטוס שלי, ולשינוי שחל בו במהלך כהונתי.

בקיץ 1965 התעתדתי לצאת לשתי שנות שבתון בארה"ב (1965/66 וב-1966/67). תנאי מפורש של דן (כדיקן) לאשור השבתון שלי היה כי אמצא מחליף לתקופה זו לראשות החוג. חיים ברקאי נענה לבקשתי למלא את התפקיד; וההחלפה בוצעה במתכונת דומה לזו שחלה לגבי; דהיינו, הודעתי בישיבת החוג האחרונה ל-1964/65 כי חיים נעתר לבקשתי להחליפני למשך שנתיים. למעשה, התברר לי תוך זמן קצר, לשמחתי, כי חיים רואה את המנוי כדבר של קבע – לשנתיים, אמנם, אך לא כ"מלוי מקום". מכאן שהייתי פטור, מכאן ואילך, מלשמש כראש החוג או לדאוג בבוא העת למחליף אחר. בתום השנתיים, בקיץ 1967, התקיימה ישיבת חוג (אני טרם חזרתי אז מן השבתון) בה הוארכה תקופת כהונתו של חיים בשנה נוספת. זו היתה פעם ראשונה בה נקבעה ראשות החוג על-ידי החלטה של החוג. מכאן ואילך, נקבעה שגרה של החלפת ראש החוג ע"י בחירה בישיבת החוג, הליך התופס עד ימינו אלה. ברור כי תנאי הכרחי ליצירת הליך מעין זה היה קיום מספר גדול של חברי חוג – תנאי שאמנם התקיים כבר בסוף שנות ה-60.

חלוקת העבודה בין דן לבני לא נקבעה במפורש, אך היתה די ברורה; בחלק, נבעה מכך שעניינים מסוימים ממילא חייבים היו להגיע לטפולו של דן כדיקן. ניהול חיי השוטפים של החוג היה עסוקי; זה כלל נושאים כגון תכניות הוראה, איוש ההוראה, בעיות הסטודנטים, או תקציב החוג. שני נושאים, לעומת זאת, היו נחלתו של דן: מנויים והעלאות של חברי הסגל. טיפולו של דן בנושא ההעלאות היה כמעט מובן מאליו; לא רק שעסקו של הדיקן בכך הוא בלתי נמנע, אלא שאני עצמי הייתי, כמעט כל תקופת היותי ראש החוג, בדרגת "מרצה בכיר" בלבד. נושא ההעלאות בשלב מוקדם זה של חיי החוג היה בעל חשיבות כמותית פחותה.²⁵ בנושא זה היה דן מעדכן אותי, אך לא היה זאת בגדר "התייעצות" או שיתוף שלי בהחלטה. נושא המנויים היה נתון אף הוא, בסופו של דבר,

²⁵ במשך שנות כהונתי כראש החוג התבצעו העלאות ספורות בלבד – כל הפרוצדורות הסתיימו, במקרה, ב-1965 לקראת סיום כהונתי. אמוץ ואני הועלינו לדרגת פרופסור חבר; וחיים ברקאי, נדב הלוי ומרדכי קורץ לדרגת מרצה בכיר. ניסן לויתן נעשה מרצה בכיר בשנת 1963; אך להלכה, היה זה "מנוי" (ראשון) ולא העלאה.

להכרעתו של דן; אך כאן הייתי שותף לשקולים ולהחלטות, הן ברמה העקרונית והן ברמה האישית. בנושא זה אמנם תרמתי משמעותית לשנוי דמותו של החוג.

לדן היתה תפיסה ברורה לגבי היקפו והרכבו של סגל החוג, ומהות המנויים לסגל זה. לפי תפיסה זו, הגיע גדלו של החוג בסוף שנות ה-50 ותחילת שנות ה-60 לרמה המתוכננת מראש. מעבר לכך, יש מקום למנויים בחוג רק של מועמדים שברור בעליל כי צפוי להם עתיד של מלומדים מן המעלה הראשונה, אשר המצאותם בחוג אינה בהכרח פונקציה של צרכים ספציפיים של החוג. בחלק, לפחות, נבעה תפיסה זו מהרכב הגילים של הסגל הקיים. מאחר שכולנו היינו צעירים למדי, חשש דן מכך שאם נרבה במנויים בהווה יהיה החוג "סתום" למשך שנים רבות.

בלי לגרוע מחשיבותם של השקולים הללו, הייתי סבור כי קיימים שקולים אחרים התומכים בהרחבה גדולה של הסגל. אחד מהם היה הצורך ביצירת מידה רבה של גוון ושל אפשרויות התמחות דיסציפלינרית במערכת הלמודים. שקול אחר היה העומס העצום, הוראתי ומנהלתי, הנובע בהכרח מקיומו של ציבור תלמידים גדול ולעומתו סגל הוראה קטן. הייתי גם סבור (ולכך נתתי גם בטוי בעתיד, בקביעת מדיניות הפקולטה בהיותי דיקן) כי קשה לזהות בוודאות את "המעולים" בשלב של סיום הדוקטורט – להוציא, כמובן, מקרים מובהקים לכאן או לכאן. אנשים שנראים מבטיחים מאוד בשלב מוקדם של הקריירה עלולים לאכזב; ולהפך, אחרים מפתיעים לטובה בפתחם קריירה אקדמית עצמאית. לכן, סברתי כי מוטב לעבוד בהנחה של "יחס רזרבה": מתן מנויים לאנשים מבטיחים, בהנחה שלא כולם בהכרח יגשימו את "ההבטחה"; ולא הגבלת המנויים למספר מצומצם מאד של מועמדים לגביהם קיימת וודאות, לכאורה, כי יהיו בעתיד אנשי מדע בולטים.

ההחלטות בענין זה היו, כאמור, של דן. אך בדיונים על הנושא הצלחתי לשכנעו בכבדם של השקולים שהצגתי (אני מניח כי גם לחץ מספר התלמידים, וההכרה כי מספר זה אינו ארעי, עשה את שלו).²⁶ כתוצאה, התרחשה פתיחות גדולה של מנויים והרחבה מאד משמעותית של הסגל, בעקר בשתי השנים 1963/64 ו-1964/65. מעוטה של ההרחבה היה מתוכנן מראש; כלומר, התבסס על תלמידים שנשלחו ללמודי דוקטורט כדי לחזור לחוג: דוד לבהרי (1964/65), וגיורא חנוך (1965/66). אולם מרבית המצטרפים לסגל לא נועדו לכך מראש: נדב הלוי (1960/61); מיכאל ברוננו, מרדכי קורץ ואפרים קליימן (1963/64); רוברט שרשבסקי (1964/65) ורות קלינוב (1965/66). רוברט שרשבסקי, חבר בעל הבטחה גדולה כמורה, חוקר והוגה דעות, נפל במלחמת ששת הימים, ומרדכי קורץ חזר לארה"ב לאחר שנים ספורות. לבד מכך, נשארו כל המצטרפים בעת זו בסגל החוג לאורך השנים. במשך שנות כהונתי כראש החוג גדל כך במידה מפליגה היקפו של סגל המורים, למרות מותם של כמה מחברינו. מבחינת קבולת ההוראה הגיע כך החוג לבשלות במחצית שנות ה-60.

²⁶ קשורה לכך גם הקמת שלוחת הפקולטה בת"א, עליה אעמוד להלן.

בשנים הללו גם נשלחו להשתלמות מועמדים ששבו והצטרפו לסגל במחצית השניה של שנות ה-60. נחום גרוס (1966/67), יורם בן-פורת, ראובן גרונאו, איתן ששינסקי (1967/68); וגור עופר (1968/69). נוסף להם, הצטרפו לחוג באותה עת מנחם יערי (1966/67) ומיכאל קרן (1968/69). בכך הגיע, למעשה החוג לכלכלה להתבססות מלאה. התמיכה הכספית במשתלמים התאפשרה ע"י כך שהצלחנו לשכנע את הרשויות המתאימות באוניברסיטה בצורך במדיניות שונה, לגבי החוג, מזו שנהגה על-פי-רוב באוניברסיטה. הקרנות שעמדו לרשות השתלמות חולקו תכופות על-פי המלצת המורה המדריך, שהשתדל לאפשר לדוקטורנטים שלו נסיעה להשתלמות (בדרך כלל בממון חלקי), ללא קשר לשאלת עתידו של המשתלם. המדיניות בחוג לכלכלה מאידך, היתה הכוונה של קרנות ההשתלמות להכשרת מועמדים לחזרה לחוג (בממון מלא, אף אם לא נדיב, של צרכי המחיה של המשתלם ומשפחתו). דפוס זה היה נהוג החל מראשית שנות ה-60.

בתכנית הלמודים חלו גם כן שנויים מהותיים בשנים הללו – אף שהמסגרת הכללית נשארה לערך בעינה. השנוי הברור ביותר, הכרוך בהרחבת היקף הסגל (ואשר, כאמור, הווה אחת ההצדקות להגדלה זו) היה תוספת מספר רב של שעורי התמחות. שנוי מהותי אחר היה תוספת הקורס ב"מקרו-כלכלה".²⁷ תהליך השנוי לא היה פשוט. הוא חייב היה להיות נדון ומאושר בוועדת ההוראה המשותפת למדעי הרוח ומדעי החברה (בה הייתי חבר) – אשר באופן טבעי שררו בה תפיסות שונות, תכופות, משלנו. הוועדה לא היתה מוכנה – במידה רבה של צדק – לאשר שנוי במספר הכולל של שעות קורסי החובה בחוג. משמע, כדי להוסיף את ה"מקרו" כקורס חובה נאלצנו להציע הוצאה של קורס אחר ממסגרת זו. הקורס אותו בחרנו להוציא מן הרשימה היה זה של "כלכלת המזרח התיכון"; דבר זה נראה היה לי מוצדק לא רק בגלל הצורך הנובע ממגבלת התקציב, אלא משום שהכללת קורס זה כחובה היתה אנכרוניסטית.²⁸ לא כך ראו זאת חברים משפיעים בוועדת ההוראה, שבחלקם ראו עצמם מוסמכים מאתנו בקביעת תכני ההוראה בכלכלה ונטו לדחות את בקשתנו. ייתכן כי האשור שקבלנו בסופו של דבר מוועדת ההוראה נבע, לפחות בחלקו, מן ההכרה ש"מתיחת החבל" עם החוג תגביר את המוטיבציה של הפקולטה למדעי החברה להגיע לעצמאות מלאה – תהליך שאמנם התרחש כחמש שנים לאחר מכן בעקבות נוקשות ותפיסתה הארכאית של וועדת ההוראה המשותפת. הקורס ב"מקרו" נתן לראשונה ב-1963/64, וכמובן נותר מאז אחד היסודות של מערכת ההוראה. הקורס נבנה על-ידי דן ועל ידי, וכלל בשנים הראשונות מרכיב נכבד של חשבונאות לאומית ושל יחסי תשומה-תפוקה – מרכיב שהלך ונחלש עם השנים.

²⁷ כשלוש מה שלי: לא הצלחתי למצוא תרגום נאות ל-macroeconomics; התוצאה היתה – ונשארה עד היום – מין יצור כלאיים.

²⁸ הוראת כלכלת ישראל, לעומת זאת, נותרה כקורס חובה לאורך השנים.

תוספת אחרת (משנת 1963/64) למערכת – אם כי לא זו של ההוראה – היתה הקמה (ביזמתו של ניסן לויתן) של סמינר מורי החוג – להבדיל מסמינר הערב, שנועד גם לבוגרי החוג. אף מוסד זה נעשה אלמנט חשוב בחיי החוג.

לקראת שנת 1962/63 עזב יהודה הרשלג את החוג, ועבר לאוניברסיטת ת"א. בכך נותק למעשה כליל הקשר עם מורשת בונה בחוג. הקורס בכלכלת המזה"ת, שכזכור פסק, זמן קצר לאחר מכן להיות קורס חובה, נשאר קורס פופולארי (לעיתים אף נתן בשתי קבוצות). במקום הרשלג נתן הקורס, מאז ואילך, ע"י מורים מן החוג (בעיקר ע"י אליעזר שפר, בוגר החוג שחזר מלמודי הדוקטורט ב-1959, שהתמיד בהוראת הקורס במשך למעלה מעשרים שנים). לא בשנים הסמוכות, ולא לאחר מכן, הצליח החוג לצרף לסגל המלא מורה שהתמחותו העיקרית בתחום כלכלת המזרח-התיכון.

בתקופה זו אף החל החוג לארח כלכלנים בולטים מחו"ל, שהציעו קורסים, בני מספר שבועות עד טרימסטר, בתחומי התמחותם – נוהג בו התמיד החוג שנים רבות. ראשוני האורחים היו מילטון פרידמן (1962/63) ולורנס קליין (1963/64).

מערכת היחסים בין החוג לבין מכון פאלק השתנתה בצורה מאד משמעותית במהלך תקופה זו. הקשר בין שני המוסדות הוכר קונסטרוקטיבית עם הפיכת "מרכז פאלק" (מוסד שנסמך, כזכור, על שתי הקצבות חמש שנתיות) ל"מכון פאלק" – מוסד של קבע שתקציבו נובע מקרן קיימת (endowment). הקרן הוקמה ע"י הקצבה של קרן פאלק האמריקאית, והקצבה מקבילה של שוחרי האוניברסיטה העברית. האוניברסיטה קבלה בכך מעמד חוקתי: נציגיה – הרקטור, דיקן הפקולטה וראש החוג לכלכלה בתוקף תפקידם, ונציגים אחרים – חברים בחבר הנאמנים של המכון, במשקל נכבד. באופן פרדוקסלי, אולי, לא דורשת חוקת המכון כי "מנהל החקר" (משמע, מנהל המכון) יהיה איש סגל האוניברסיטה, אף כי בפועל נוהל המכון מאז ייסודו ע"י חבר זה או אחר של המחלקה לכלכלה. (דן, שהיה מנהל החקר של ה"מרכז", המשיך בתפקיד מנהל ה"מכון" למשך קרוב לעשור נוסף). החל מראשית שנות ה-60, אף לפני ייסוד ה"מכון", נעשו כמה מחברי סגל המחלקה (בתוכם גם אני) מנהלי מחקרים במכון פאלק – ותוך שנים ספורות קשה היה למצוא מנהלי מחקרים שאינם חברי המחלקה. עבודות מ.א. שנעשו במסגרת המכון הודרכו ע"י חברי סגל החוג (ולאו דווקא, כבשנים קודמות, ע"י מנהל החקר בלבד). משמע, באופן מעשי נעשה מכון פאלק זרוע מחקר של המחלקה, אף שלחברי חבר הנאמנים שמחוץ לאוניברסיטה – אנשי מדע מחו"ל, ובראשם סיימון קוזנץ, ו"אנשי משק" מישראל – היתה השפעה של ממש על

ענין שהווה חלק נכבד מעסוקי, והיה אלמנט חשוב של חיי החוג באותה תקופה, היה זה של ה"שלוחה" בתל-אביב. בתל-אביב התקיים במשך שנים רבות מוסד שנקרא "ביה"ס הגבוה למשפט וכלכלה". למודי המשפטים במוסד זה, בתקופת המנדט, היו חשובים: לצד מערכת קורסים דו-שנתית בירושלים שנוהלה ע"י הממשלה, היה זה המקום היחיד באזור תל-אביב שהקנה למודים אלה (כאשר תואר "עורך הדין" נרכש, בסופו של התהליך, ע"י עמידה בבחינות של ממשלת המנדט). למודי הכלכלה, לעומת זאת, היו אלמנט משני, שכן לא נדרשו לצורך תאר מקצועי כל-שהוא ואף לא היו, בעקדם, ברמה נאותה. בשנת 1959 הוסכם על התפרקותו של המוסד, והתמזגותו באוניברסיטה העברית. גוף נוסף שהתמזג באותה מסגרת היה ביה"ס הגבוה למדעי החברה בת"א, שקויים ע"י ה"הסתדרות" (אשר בו, כזכור, הוריתי במשך 4 שנים את ה"מבוא", ונהלתי את למודי הכלכלה). תוצאת המזוג היתה הקמה של שתי "שלוחות" של האוניברסיטה העברית בתל-אביב – למשפטים ולמדעי החברה. בכל שלוחה היה קיים "דיקן משנה", שתפקידו בפועל (במדעי החברה) לא היה משמעותי. לא היו קיימים חוגים או "ראשי חוגים" נפרדים – למודי כל חוג הוו חלק מאלה של החוג בירושלים (והיו זהים, בכל קורס, בשני המקומות). עקרה של שלוחת מדעי החברה בתל-אביב היו למודי הכלכלה (חלק משמעותי אחר היו למודי מנהל העסקים). הקמתה בפועל של ה"שלוחה", וקביעת דפוסי פעולתה, היו תפקידים שהוטלו עלי; ובכך הסתייעתי בנסיון שרכשתי בנהול למודי הכלכלה ב"ביה"ס הגבוה למדעי החברה".

ארבעה חברי סגל – נדב הלוי, דוד לבהרי, יוסף עטיה ורוברט שרשבסקי – הוקצו להוראה ב"שלוחה" (כשנתיים ב-1959/60 ו-1960/61 מלא יוסף תפקידי רכוז ב"שלוחה"). מנוייהם היו, לכל דבר, באוניברסיטה העברית; אך עקר הוראתם, ומקום מגוריהם של מרביתם, היו בת"א. להם נוסף יצחק גלפט, שעבר (במסגרת ההסכם) מביה"ס למשפט וכלכלה לאוניברסיטה העברית. גלפט חרג מאפיונם המקובל של חברי החוג. הוא היה מבוגר בהרבה, הכשרתו האקדמית היתה שונה, והוא הספיק להיות פעיל בתחומים שונים של עשייה לפני התרכזותו בעולם האקדמי. התמחותו היתה בתחומי הקואופרציה ותולדות המחשבה. למרות השוני, השתלב גלפט יפה בחוג, ונוכחותו תרמה לגוון חיי החוג.

בשנת 1965/66 החל מהלך בכוון ההפוך, משמע: מזוגן של ה"שלוחות" באוניברסיטת תל-אביב, שהחלה להתבסס בתקופה זו והצהירה על רצונה לקיים בתוכה את למודי מדעי החברה. המעבר לא היה בעייתי מבחינה מעשית. הוא נעשה בהדרגה, תוך שתוף פעולה

²⁹ חברי המחלקה שהיו מנהלי מחקרים במכון (או "מרכז") פאלק זכו תמיד למקום עבודה במכון (דהיינו, לשותפות בחדר של שניים). בערך מ-1963 חרגה השותפות בין המחלקה למכון מעבר לכך. בגלל המקום המצומצם במיוחד (יחסית לגודל החוג) שעמד לרשות החוג בבנין קפלן, הוציעה לי הפקולטה לקבל 3 חדרים במבנה שכור של האוניברסיטה במרכז העיר. מקום זה נראה לי בלתי ראוי לחלוטין; אך זמן קצר לאחר שהצעה זו עלתה, הזדמנה למכון פאלק אפשרות לרכוש דירה בת 3 חדרים בבניין (ובקומה) בו שכן המכון (ברחוב קרן היסוד). למכון עצמו היתה תוספת זו מיותרת, אך אז קשרנו את הקצוות. הפקולטה הסכימה לשכור 3 חדרים מן המכון ולהעמידם לרשות החוג; וחבר הנאמנים של המכון הסכים לרכוש את הדירה הנוספת, ולהשכיר 3 חדרים לאוניברסיטה. כך היו זכאים גם חברי חוג אשר לא נמנו על סגל המחקר של המכון למקום עבודה בו. הסדר זה נשאר בתקפו עד למעברו של המכון (זוה של החוג) לקמפוס בהר הצופים, ב-1980.

והסכם בין המוסדות. חברי החוג לכלכלה שהוגדרו קדם לכן כאנשי ה"שלוחה" עברו לירושלים; ואילו המורים מן החוץ בעלי ההמשכיות עברו לעבוד, במסגרת דומה, באוניברסיטת תל-אביב (חלקם נעשו שם, תוך שנים ספורות, חברי סגל קבועים).

מאידך, לווה מהלך זה בהתלבטות רבה בתוך האוניברסיטה העברית – מעבר למסגרת הפקולטות הנוגעות ישירות בדבר. זרם חזק בסגל האוניברסיטה העברית (ובכללו כמה מבכירי הפקולטה למדעי החברה) גרס כי קיום אוניברסיטה נוספת עצמאית לחלוטין אינו רצוי; כי עדיף שיהיו גופים נפרדים בחלקם אך מאוחדים במסגרת גג – בדומה, למשל, למערכת הציבורית של האוניברסיטה של קליפורניה (עמדה זו ננקטה ע"י האוניברסיטה העברית בעשור שמאז מחצית שנות ה-50); וכי כדי לעודד מגמה זו עדיף להמשיך ולקיים את שלוחות האוניברסיטה העברית בת"א. בסופו של דבר התקבלה הכרעה על העברת השלוחות התל-אביביות של האוניברסיטה העברית לאוניברסיטת תל-אביב. דעתי שלי היתה דומה לאלה של חסידי ההעברה; אך מתוך נימוקים יותר פרגמטיים ופחות עקרוניים. בעבודתי (ונסיוני בכך היה בוודאי גדול במיוחד) נוכחתי כי קשה מאד, ואולי בלתי אפשרי, לנהל מוסד אחד מתוך מוסד אחר; ובייחוד לקיים את הדרישה כי שני המוסדות הללו יהיו שווים (במיוחד ברמת המנויים בהם) כאשר ההחלטה נעשית באחד מהם – דרישה המהווה כמעט סתירה מניה וביה. מתוך גישה זו עשיתי כמיטב יכולתי – הן כראש החוג והן, בעתיד, כדיקן – להמנע מכל הסדרים של "שלוחות" באוניברסיטאות צעירות או מוסדות בדרכם להיפך לאוניברסיטאות. גרסתי כי עלינו, האוניברסיטה העברית, לסייע ככל יכולתנו; אך להמנע מהסדרים פורמאליים של שותפות.³⁰

פרשת ה"שלוחה" והפרדותה מן האוניברסיטה העברית נגעה גם בחוג למנהל עסקים, וביחסו עם החוג לכלכלה. כאשר נראה היה כי ה"שלוחה" עומדת להפרד, היה ברור כי – בנגוד למצב בחוג לכלכלה – לא כל מורי מנהל העסקים בת"א יעברו לירושלים. נראה היה אף סביר כי תל-אביב תהיה, באופן טבעי, מקום מושך יותר מירושלים ללמודי מנהל עסקים. הועלתה אז, ונדונה ברצינות, האפשרות של חסול למודי מנהל העסקים באוניברסיטה העברית: מורי החוג הקרובים דיסציפלינרית לכלכלה ישולבו בחוג לכלכלה; והאחרים – חלקם, לפחות – יצטרפו לאוניברסיטת ת"א. הייתי שותף לדיונים הללו, ודעתי היתה שונה: סברתי כי החוג למנהל עסקים צריך להמשיך ולהתקיים; אך, בייחוד לאור התנאים החדשים, צריך לעשות מאמץ מיוחד לחזקו ולביסוסו של החוג, כדי שלא

³⁰ בדפי זכרונות שכתב חיים לובין – "החוג לכלכלה – אוניברסיטת תל-אביב; עשרים וחמש שנה לספירה" (1991) – מופיעה הפסקה הבאה: "בשנת 64 (!) הגיב ראש החוג (אז מיכה מיכאלי) בתשובה לשאלת אחד המורים בשלוחה: "האם אלמד בשנה הבאה?" "אני מוכן מיד לחתום איתך חוזה לעשר שנים". כל כך חזקה היתה האמונה".

קשה לי לחשוב על צטוט מופרך מזה. בקיץ 1964, בהכנות לשנת הלימודים 1964/65, נפגשתי ביזמתי בת"א עם שלושה מורים "קבועים" מן החוץ: איתן ברגלס, חיים לובין ודוד פינס. מטרתה היתה, לאור הידיעות והשמועות על היחסים בין ה"שלוחה" לאוניברסיטת ת"א, להבהיר לחברים אלה את העובדות כדי שיוכלו לתכנן את פעולתם. אמרתי להם כי: א. בשנה הבאה (1964/65) תמשיך ה"שלוחה" להתקיים, ואני מזמין אותם להמשיך ולהשתתף בהוראה. ב. מעבר לכך – אין לי כל וודאות (ואין לי כל השערה) מה יקרה, ולכן אל להם להניח כי התעסוקה ב"שלוחה" מובטחת לאורך זמן. זוכר אני כי אחד החברים אף הגיב ואמר משהו מעין: "מיכה עשה דבר יפה והוגן, בבואו להבהיר ולמנוע אשליות".

תאיים עליו סכנת התפרקות. ההחלטה שהתקבלה בפקולטה (בעקרה, ע"י דן) היתה ברוח זו – לפחות הצהרתית. בהיותי דיקן, מספר שנים לאחר מכן, אף השקעתי מאמץ רב כדי לקדם מגמה זו.

בשנים הללו – במחצית הראשונה של שנות ה-60' – חל שנוי רדיקלי במידת המעורבות של חברי החוג במדיניות הכלכלית בישראל. כזכור, לא היתה כמעט מעורבות כזו בשנות ה-50' (ולו רק בגלל היקפו הקטן של סגל החוג). מתחילת שנות ה-60' השתנתה תפיסת חברי הסגל: מרביתם נעשו מעורבים במדיניות הכלכלית, אף כי בתקופה זו לא ידועה היתה עדיין התופעה של חבר סגל הלוקח חופשה מעסוקו האקדמי והולך לעסוק במדיניות בצורה ממוסדת. המעורבות במדיניות התבצעה בעקר בארבעה מסלולים. אחד היה קיום פגישות של חברי סגל בהרכבים שונים (מפגישת יחיד ועד להשתתפות של 4-5 חברים) עם קובעי מדיניות כלכלית – שרים, וועדות הכנסת, פקידים בכירים בממשלה, מנהיגי ההסתדרות. החשובים והתכופים במפגשים הללו היו אלה שהתקיימו עם לוי אשכול בהיותו שר האוצר (המפגשים עם אשכול נפסקו לחלוטין בהעשותו, ב-1963, ראש הממשלה, שכן מאז שאירבאופן מוחלט את נהול המדיניות הכלכלית לפנחס ספיר). מסלול אחר של מעורבות היה זה של קיום דיונים פומביים של חברי הסגל בנושאים עדכניים של המדיניות הכלכלית. מסלול נוסף היה שמוש – לא שכיה, אך אולי משום כך יעיל – בעצמות שהתפרסמו בכלי התקשורת. המסלול הרביעי היה זה של כתיבת מאמרים בעתונות, או התראינות ע"י עתונאים, אף כי תופעה זו נעשתה שכיחה יותר רק החל מסוף שנות ה-60'. התוצאה היתה יצירת תפיסה בצבור שקיים גוף של "פרופסורים" שיש לשאול בעצתם ולהתחשב בדעתם בקביעת המדיניות.³¹ יותר משהיתה לכך השפעה מיידית על החלטות ספציפיות, היתה זו השקעה, שנשאה פרי לטווח ארוך, בחנוך מעצבי המדיניות והצבור כולו.

בשנתי האחרונה בראשות החוג אמץ החוג תכנית פתוח שהכינותי. התכנית התבססה על מספר תלמידים משוער, מתכונת רצויה של הוראה, והיקף רצוי של מסלולי התמחות. השורה התחתונה של אותה תכנית הסתכמה בחוג שיש בו שלושים חברי סגל (כפול, לערך, ממספר חברי החוג באותה עת).³² תכנית זו היתה אינדיקטיבית בלבד, ולא אומצה פורמאלית ע"י הפקולטה או ע"י גופים אחרים באוניברסיטה. אך בפועל – אולי בדרך מקרה – הגיע אמנם החוג תוך שנים ספורות (בתחילת שנות ה-70') להיקף של כשלושים חברי סגל; וגודל זה נשאר יציב, תוך תנודות קלות, לשנים רבות.

³¹ במרוצת השנים הצטרפו למושג קבוצתי זה חברי סגל של אוניברסיטאות אחרות – בעקר זו של תל-אביב.
³² החברים המלאים בחוג בשנת 1964/65 היו: מיכאל ברונז; חיים ברקאי; יצחק גלפס; נדב הלוי; אדמונד זילברנר; דוד לבהרי; ניסן לויתן; אמוץ מורג; מיכה מיכאלי; יוסף עטיה; דן פטינקין; מרדכי קורץ; אפרים קליימן; רוברט שרשבסקי.

V. אפילוג

את תפקיד ראש החוג סיימתי בסוף שנת 1964/65. בשנים 1965/66 ו-1966/67 הייתי בשבתון בארה"ב. שנה לאחר שובי נבחרתי לדיקן הפקולטה ושרתי בתפקיד שלוש שנים – עד סוף 1970/71. כדיקן הייתי מעורב, בדרך הטבע, בפרקים ובאירועים חשובים של חיי החוג לכלכלה; אך היתה זו מעורבות שלא חרגה מענייניו של הדיקן בכל אחד מחוגי הפקולטה. מעבר לתקופה זו נשארתי, עד לפרישתי מן האוניברסיטה ב-1988, חבר פעיל בחוג: מעורה ומעורב, אך לא במידה או בצורה החורגות מאלו של כל חבר מן השורה.

מאז סיום התקופה שתארתי כאן – משמע, מאז אמצע שנות ה-60' – חלפו כארבעים שנה. אף אחת מן הדמויות שהזכרתי בפרקים הללו אינה משתייכת יותר לסגל הפעיל של החוג. רבים מחברי לאותה תקופה – מעוט נכבד – נפטרו. רוב החברים עודם אתנו, אך פרשו (האחרונים בהם – זה עתה) מן האוניברסיטה, אף כי כמעט תמיד הם ממשיכים בחייהם המקצועיים. משמע, אין יותר כל חפיפה אישית בין סגל החוג דאז לבין הסגל בהווה. עם זאת, דומני כי מרבית הבנייה שנעשתה באותן תקופות מוקדמות נותרה על כנה; וכי חיי החוג היום משקפים במידה רבה את אותם עקרונות ואפיונים שהוקנו לו בימי הבראשית.